

Vjekoslav Jerolimov* i Vatroslav Bubalo**

POČETCI ORGANIZIRANE STOMATOLOGIJE U HRVATSKOJ

Sažetak

Smatra se da je povijest stomatologije stara koliko i povijest medicine, ali se one nisu razvijale jednakom dinamikom. Razvoj hrvatske stomatologije, s određenim vremenskim odmakom, sličan je povijesnome razvoju stomatološke struke u drugim europskim, te razvijenijim svjetskim zemljama. No razvoj organizirane stomatologije u Hrvatskoj, kako u stručnom, tako i u obrazovnom te znanstvenom smislu, zapravo počinje 1903., osnutkom Hrvatske stomatološke zadruge, preteče današnjega Hrvatskoga stomatološkog društva Hrvatskoga liječničkog zbora, jedne od najstarijih stručno-znanstvenih stomatoloških udruga u svijetu. U okrilju Društva u Hrvatskoj su začeti istraživački rad i publicistika, organiziranje znanstveno-stručnih skupova, sveučilišna nastava, klinička stomatologija, stomatološke specijalizacije i osnivanje specijalističkih društava, međunarodno umrežavanje i drugo. U svakom slučaju, razvojni put hrvatske stomatologije traje već stotinu i trinaest godina, počeo je još u Austro-Ugarskoj Monarhiji, a nastavlja se danas u Europskoj uniji.

Ključne riječi: povijest stomatologije, organizirana stomatologija u Hrvatskoj, Hrvatska stomatološka zadruga, Hrvatsko stomatološko društvo Hrvatskog liječničkog zbora.

UVOD

Razvoj hrvatske stomatologije sličan je povijesnome razvoju stomatološke struke u drugim europskim, te razvijenijim svjetskim zemljama. No povijest organizirane stomatologije u Hrvatskoj, kako u stručnom, tako i u obrazovnom,

* Akademik Vjekoslav Jerolimov - Razred za medicinske znanosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, Hrvatska; Zavod za dentalnu medicinu, Medicinski fakultet, Sveučilište J. J. Strossmayer, Osijek, Hrvatska; vjekoslav.jerolimov@gmail.com

** Dr. sc. Vatroslav Bubalo - Klinički zavod za stomatološku protetiku, Klinička bolnica Dubrava, Zagreb, Hrvatska

te znanstvenome smislu, počinje 20. prosinca 1903., osnutkom Hrvatske stomatološke zadruge, preteče današnjega Hrvatskoga stomatološkog društva Hrvatskoga liječničkog zbora (HSD–HLZ-a). Hrvatsko stomatološko društvo HLZ-a krovna je i najstarija stručno-znanstvena udruga u stomatologiji Republike Hrvatske. Svrha je djelatnosti Društva promicati znanost i trajno obrazovanje, razvijati svijest o važnosti oralnoga zdravlja, surađivati s odgovarajućim domaćim i inozemnim znanstveno-nastavnim institucijama i udrugama, te s istaknutim stručnjacima u području stomatologije i biomedicine uopće. Kako je danas, tako je bilo i u samim počecima, otkada je osnovana Hrvatska stomatološka zadruga.

Ovdje će biti predstavljen okvirni sadržaj povijesti i razvoja stomatologije uopće, a posebno stomatologije u Hrvatskoj, kako bi se stekao i uvid u okolnosti nastanka ideje i potrebu utemeljenja prve stomatološke udruge u Hrvatskoj 1903. godine. Ta je prva udruga dobila naziv Hrvatska stomatološka zadruga, kasnije je uglavnom spominjana kao Zadruga hrvatskih stomatologa, koja se postupno razvijala do današnjega Hrvatskoga stomatološkog društva HLZ-a. Taj razvojni put Društva traje već punih stotinu i trinaest godina, počeo je još u Austro-Ugarskoj Monarhiji, a nastavlja se danas u Europskoj uniji.

STOMATOLOGIJA U HRVATSKOJ DO OSNUTKA HRVATSKE STOMATOLOŠKE ZADRUGE

Povijest stomatologije stara je koliko i povijest medicine, ali se nije razvijala jednakom dinamikom. Stomatologija je kod starih naroda Egipta, Babilona, Indije i Kine bila ravnopravna specijalistička grana medicine, pa su već tadašnji liječnici dovodili bolesti zuba u vezu s patološkim promjenama u cijelom organizmu. O tome su poslije često potvrdno pisali i Hipokrat, Galen, Celzo, Avicena i drugi. Ipak, stomatologija se uglavnom, sve do polovice 19. stoljeća, svodila na svoje uže područje, tj. na zubarstvo. Stoljećima je zubarstvo bilo uključeno u kirurgiju, a nakon razlaza kirurgije i liječništva u srednjemu vijeku zubarstvo, se udaljava od kirurgije. Od tada je zubna medicina bila u zaostatku približno tri stoljeća, jer su se tom strukom bavili niži kirurzi, kirurzi-barbiri, ali i nadriliječnici. Ipak, u razdobljima renesanse, baroka i racionalizma, struka se počela zamjetno razvijati. Tako je prvu knjigu o anatomiji zuba u povijesti 1562. godine objavio čuveni talijanski liječnik i anatom, Bartolomeo Eustachio (1513.-1574.), a iste godine prvu knjigu, u povijesti, o bolestima i liječenju zuba izdaje drugi poznati talijanski liječnik i profesor, Girolamo Cardano (1501.-1576.). U to doba, francuski kirurg Ambroise Paré (1510. – 1590.) postaje tvorac ozbiljnijeg pomaka u medicini, ali i u stomatologiji, konstruirajući niz instrumenata i postupaka za kirurške zahvate i u ustima. Zubarstvo se konačno postavlja na znanstvene temelje tek stoljeće i pol kasnije. Ta je povijesna prekretnica povezana s Pierreom Fauchardom (1678.

– 1761.), ocem modernoga zubnog liječništva (odontologije), i njegovim znamenitim djelom *Le chirurgien dentiste au traité des dents* tiskanim u Parizu 1728. (Slika 1). Smatra se da je tek tada stvorena prava osnova za razvoj struke koja je postupno poprimala sadržaj i širinu stomatologije (1-7)¹.

Valja istaknuti da su rezultati Fauchardova praktičnoga i publicističkoga rada ubrzo preneseni u Habsburšku Monarhiju, pa tako posredno i u naše krajeve, zahvaljujući carici Mariji Tereziji (1717. – 1780.). Naime, ona je 1745. u Beč pozvala Nizozemca Gerarda van Swieten (1700. – 1772.) koji je postao njezin osobni liječnik, ali i uspješan reformator studija medicine na bečkome sveučilištu. Uskoro je G. van Swieten u carevini proveo i velike zdravstvene reforme, a Fauchardu je poslao dva austrijska kirurga kako bi se obrazovali, i to posebno u odontologiji. Zahvaljujući van Swietenovu utjecaju na zdravstvo tadašnje monarhije, prihvaćene su mnoge važne odredbe i odluke. Prva odredba u kojoj se spominju zubni liječnici potječe iz 1787. U skladu s njom, ako se netko bavio zubno-liječničkom službom, morao je polagati ispit na medicinskome fakultetu, te o tome dobiti valjanu svjedodžbu. Ta je uredba nadopunjena 1803., a već 1810. kriteriji za stjecanje odobrenja u svrhu bavljenja zubno-liječničkom praksom postaju još stroži (3, 8, 9)².

U kategoriju tvoraca modernoga zubnog liječništva svakako treba uvrstiti i P. Pfaffa (1713. – 1766.) i J. Serrea (1759. – 1830.) u Njemačkoj, J. Huntera (1728. – 1793.) u Engleskoj, a poslije G. W. A. Bonwilla (1833. – 1899.), G. V. Blacka (1836. – 1915.), W. D. Müllera (1853. – 1907.) i E. H. Anglea (1855. – 1930.) u Sjedinjenim Američkim Državama. Naime, u njihovo doba struka sve više dobiva širinu današnje stomatologije (2-5)³. Zapravo, termin *stomatologija*, kao i puni opseg struke koju danas nazivamo stomatologijom, pojavljuje se prvi put u povijesti 1868. godine, i to u knjizi pod naslovom *Traité complet de stomatologie* (Slika 2). Autor te knjige pariški je liječnik-zubar dr. Edmond Andrieu (1833. – 1889.), suosnivač (1881.) i profesor sveučilišne stomatološke institucije *L'École dentaire libre de Paris*. U je svojem djelu opširno obrazložio pojam stomatologije, te opisao anatomiju, fiziologiju, patologiju, liječenje, higijenu i protetičku terapiju usta i zuba (2, 10)⁴.

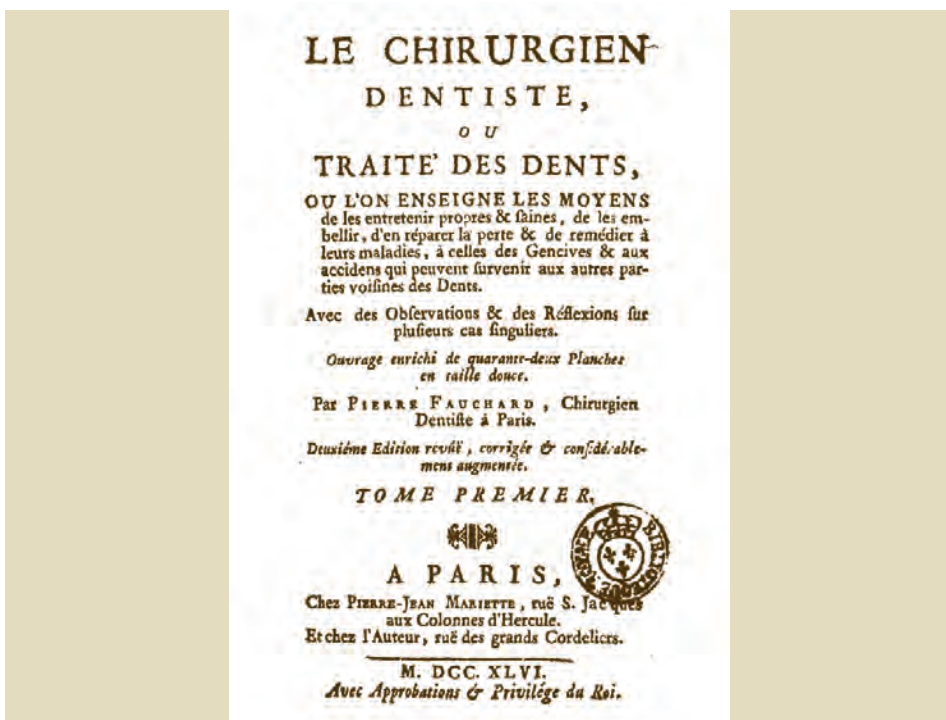
Iako je bilo još velikih postignuća i pojedinaca u povijesti, stomatologija se kao zdravstvena disciplina relativno kasno postupno razvijala kao samostalna grana medicine. Tek je sredinom 20. stoljeća uspostavljena usporediva razina vrijednosti i priznatosti stomatologije s ostalim medicinskim granama. Danas se u svijetu za tu struku koriste razni nazivi, najčešće odontologija, dentalna medicina

1 Čupar 1939, Čupar 1970, Kallay 1972, Gavrilović 1980, Lapter 1983, Gavrilović 1986, Fauchard 2016.

2 Grmek 1951, Kallay 1972, van Swieten 2016.

3 Čupar 1970, Andrieu 2016.

4 Čupar 1970, Andrieu 2016.

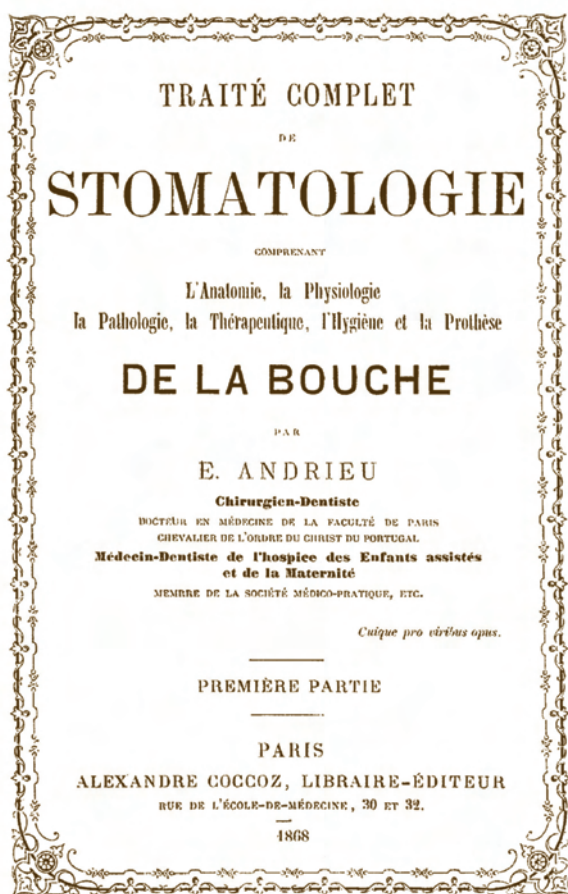
SLIKA 1.

Naslovnica znamenite knjige P. Faucharda iz 1728.

i stomatologija. Iako se radi o šarenilu termina, uvijek se misli na specijalističku granu biomedicine koja se bavi fiziološkim i patološkim promjenama u ustima, zubima, čeljustima te okolnim anatomskim strukturama.

Razvoj praktične stomatologije u Hrvatskoj sličan je onomu u Europi, samo s određenim vremenskim zaostatom zbog političkih i ekonomskih razloga, te zbog nedostatka stručnih učilišta i literature na hrvatskome jeziku. Kako nije bilo školovanih liječnika, u narodu su osobito popularne bile ljekaruše. Najstarije naše ljekaruše, iz 14. i 15. stoljeća napisane su slavenskim idiomom na glagoljici. Kasnije su ljekaruše pisane latinicom i hrvatskom ćirilicom, što ukazuje na prožimanje različitih oblika pismenosti na hrvatskome prostoru te njezinu ulogu u raznovrsnim oblicima ljudskoga djelovanja – od liturgije do liječenja (11, 12)⁵. Tijekom 17. i 18. stoljeća nastaje veći broj rukopisnih ljekaruša, a neke su bile i tiskane. Za razumijevanje stomatološkoga nasljeđa, proučavanje ovih izvora iznimno je važno jer upućuje ne samo na veliki broj recepata koji su se odnosili na

5 Dürrigl 2009, Pećina 2010.

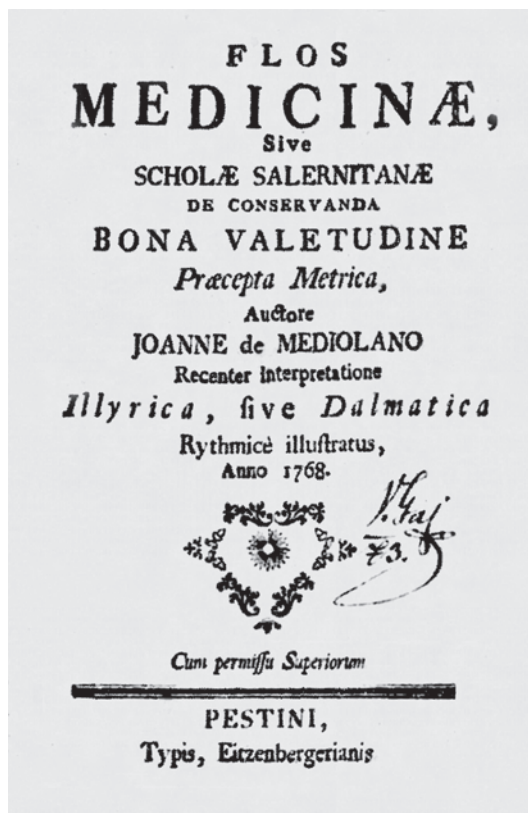
SLIKA 2.

Edmond Andrieu (1833. – 1889.), suosnivač L'Ecole dentaire libre de Paris 1881., objavljuje 1868. knjigu u kojoj se prvi put u povijesti pojavljuje pojam stomatologije.

liječenje zubnih bolesti, već i na slojevitost pristupa njihovom liječenju (6, 13-16)⁶.

Popularna didaktična proza, vezana uz prevenciju bolesti na našem području, doseže vrhunac prijevodom na hrvatski jezik djela *Regimen sanitatis Salernitanum* (ili *Flos medicinae*), popularnoga srednjovjekovnog kodeksa u stihovima nastalog u doba glasovite salernske škole (Slika 3). Preveo ga je u Pešti 1768. hrvatski franjevac Emerik Pavić (1716. –1780.), pa ga smatramo prvim medicinskim tekstom na hrvatskome jeziku. Djelo je 1846. godine ponovno objavio Ignjat Alojz Brlić (1795. – 1855.) u *Zori dalmatinskoj* u Zadru. I ovaj spjev, kao i

6 Grmek 1955, Kaić 1974, Lapter 1983, Šušnić-Fliker 1992, Fatović-Ferenčić 1997.

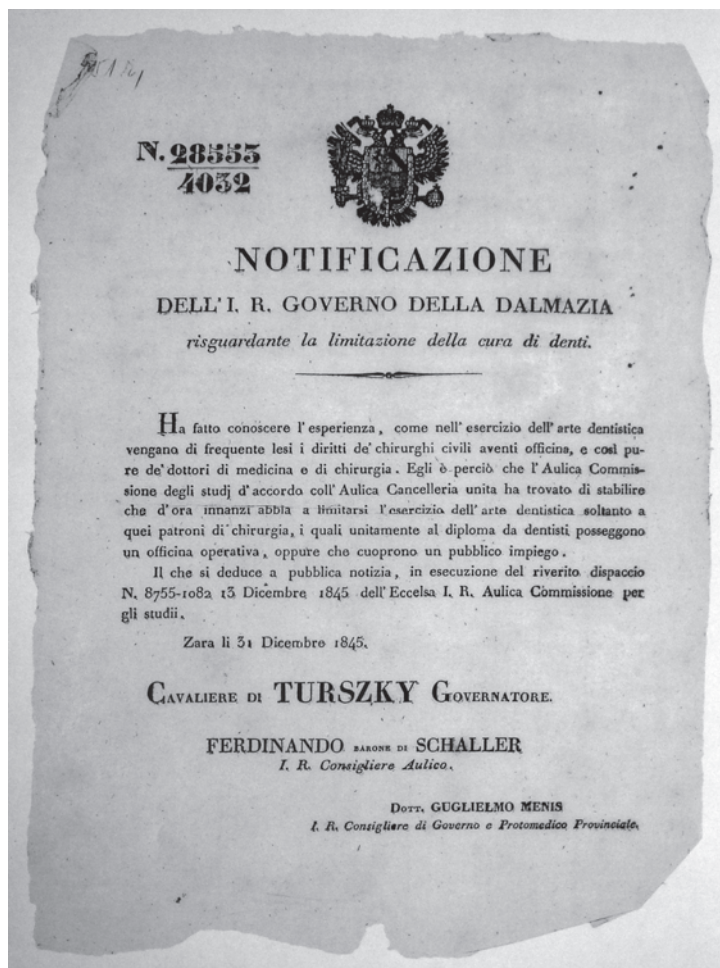
SLIKA 3.

Prva knjiga medicinskog sadržaja Regimen sanitatis Salernitanu (ili Flos medicinae) iz 13. stoljeća, objavljena na hrvatskom 1768.

njegove mnogobrojne inačice, sadržava napatke za liječenje zubobolje (14, 17)⁷.

Tijekom povijesti stomatološkom se strukom u našim krajevima bavio niz različitih pojedinaca, počevši od nadriječnika i brijača, zatim nižih profila stručnjaka, primjerice kirurga-barbira, ranarnika, nižih kirurga i kirurga u ranijim stoljećima, pa poslije dentista, zubara, magistara zubarstva, zubnih liječnika i doktora medicine sa specijalizacijom stomatologije u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. stoljeća, te danas doktora dentalne medicine, odnosno stomatologa. U 19. stoljeću postupno sve više raste svijest o važnosti oralnoga zdravlja kao dijela općega zdravlja. U skladu s tim, postaje jasno da se zubarsko zvanje i služba moraju uzdignuti na višu razinu. Hrvatski su gradovi uz more znatno ranije od onih u kontinentalnome dijelu zemlje imali organiziranu zubarsku službu, s

⁷ Grmek 1953, 1955.

SLIKA 4.

Zakonska uredba dalmatinske vlade u Zadru iz 1845. kojom se regulira razina kvalitete zubarske službe u kraljevini Dalmaciji.

razmjerno velikim udjelom stranih školovanih stručnjaka iz Austrije, nešto manje iz Italije, Mađarske ili drugih zemalja, vrlo često Židova. Tijekom 19. stoljeća, u našim su krajevima mahom radili strani stručnjaci – povremeno su boravili u većim gradovima po nekoliko tjedana, pa i nekoliko puta godišnje. Ordinirali su po hotelima i svratištima, radili su u neodgovarajućim uvjetima, a svoj bi dolazak najavljivali u lokalnim novinama. Valja istaknuti da je većina takvih stručnjaka svoje usluge siromašnijim pacijentima pružala besplatno (3, 6, 15, 18-24)⁸

8 Grmek 1955, Kaić 1964, Kordić 1967, Kallay 1972, Hraste 1978, Visković 1978, 1993; Kordić

U drugoj polovici 19. stoljeća već se počinje voditi računa o kvaliteti zdravstvenih zahvata u ustima te o razini kvalifikacije stručnjaka koji ih smiju obavljati. Tako valja istaknuti da je već 1845. godine, želeći regulirati i podignuti kvalitetu zubarske službe na najvišu razinu, Dalmatinska vlada sa sjedištem u Zadru prihvatila i objavila zakonsku uredbu prema kojoj se ...*ograničava praksa zubnog liječništva samo na one patrone kirurgije koji s diplomom dentiste posjeduju i operativnu ordinaciju (Slika 4)*. Od tada su se, u skladu s tom odredbom, odobravali svi novi zahtjevi za bavljenje zubarskom djelatnošću u tadašnjoj Dalmaciji, koja je obuhvaćala područje od otoka Raba pa do Spiča blizu Bara u današnjoj Crnoj Gori (21, 25).

Šezdesetih godina 19. stoljeća, Gradsko poglavarstvo Zagreba također je počelo strogo voditi računa o školskoj spremi i o radnom iskustvu, kandidata za gradskoga zubara. Cijenili su se austrijski studiji, postignute kvalifikacije za magistra zubarstva, a i radno iskustvo stečeno kod priznatih stručnjaka, što je u javnim natjecajima bilo i navedeno (19, 26, 27).⁹ Sličan je propis 1857. godine objavljen i u Varaždinu, pa su i tamo zube mogli vaditi samo školovani kirurzi, a barbirima i nižim stručnjacima to se zabranjivalo (6)¹⁰. Ovdje valja još navesti da je prvi zdravstveni zakon kraljevina Hrvatske i Slavonije prihvaćen 1874., iste godine kada je osnovan i Hrvatski liječnički zbor, ali bez većega pomaka u kvaliteti zdravstvene službe. Tek se zakonima iz 1894. i 1906., te dopunom kasnijim zakonom 1918., organizacija zdravstvene službe u Hrvatskoj znatnije poboljšala (28)¹¹.

U drugoj polovici 19. stoljeća i kasnije, osim sezonskih zubara različitih profila koji su obavljali praksu u našim gradovima, mahom stranaca, sve više naših ljudi odlazi u inozemstvo na studij sveopće medicine. Nakon toga specijaliziraju bolesti usta i zuba na nekome od poznatih učilišta u Europi, uglavnom u gradovima Austro-Ugarske Monarhije. Nakon studija neki se stalno nastanjuju u pojedinim gradovima, a drugi se povremeno sele iz mjesta u mjesto, sezonski pružajući stomatološke usluge. Većina se ipak vraća u Hrvatsku te otvara privatnu praksu, tako da potkraj 19. stoljeća domaći stručnjaci postupno istiskuju strance. Već u prvoj polovici 19. stoljeća počela su se osnivati i samostalna visoka zubarska učilišta u Europi i Sjedinjenim Američkim Državama, pa se pojedini naši ljudi upisuju i na takve visoke škole. Tada su takve škole već djelovale u Leipzigu, Berlinu, Baltimoreu, Londonu, Philadelphiji, San Franciscu, Parizu i drugdje, a diplomom se stjecao naziv zubnoga liječnika ili odontologa, i to s doktoratom. Potkraj 19. stoljeća, a pogotovo početkom 20., struka postupno prelazi okvire odontologije u najužem smislu i sve više postaje modernom stomatologijom u

1979, Lapter 1983, Dješka 1993.

9 Kaić 1964, Kallay 1973.

10 Lapter 1983.

11 Glesinger 1954.

kojoj se, osim zuba, proučavaju i liječe bolesti cijele usne šupljine. U to doba kod nas je većina takvih stručnjaka imala diplomu doktora sveukupnoga liječništva, nakon koje su specijalizirali zubarstvo, odnosno od početka 20. stoljeća bolesti usta i zuba, tj. stomatologiju, pa su se nazivali liječnicima-zubarima, a poslije sve češće liječnicima-stomatolozima ili kraće stomatolozima. Postupno, specijalizacija iz bolesti usta i zuba, tj. stomatologije, za liječnike sveopće medicine prestaje biti model obrazovanja. Današnji oblici visokoškolskoga obrazovanja ostvaruju se u pravilu u sklopu samostalnih studija stomatologije ili, pak, stomatoloških odjela medicinskih fakulteta, doduše sa stanovitom šarolikošću u pristupu edukaciji stručnjaka za liječenje bolesti usta, čeljusti, zuba i okolnih anatomskih struktura (1, 3, 5, 18-21)¹².

Našima je studiranje medicine bilo uvelike olakšano kada je osnovan Medicinski fakultet u Zagrebu 1917., pa su u inozemstvo trebali odlaziti samo na specijalizaciju iz stomatologije. Nadalje, kada se govori o obrazovanju tadašnjih stručnjaka u Hrvatskoj, specijalizacija iz stomatologije, kao specijalističke discipline za liječnike sveukupne medicine, praktički je omogućena tek nakon 1933. godine, na temelju zakona iz 1930. Naime, tek 1933. bili su ostvareni početni prostorni i kadrovski uvjeti za specijalizaciju u novootvorenome Stomatološkom ambulatoriju ORL-klinike Medicinskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, što je našim liječnicima sveopće medicine olakšalo izbor stomatologije kao profesije (29-34)¹³.

PUBLICISTIKA DO OSNUTKA ZADRUGE

Valja istaknuti kako je u povijesnom razvoju naše praktične medicine, pa tako i stomatologije, pisana riječ imala važnu ulogu u zdravstvenome obrazovanju i prosvjećivanju naroda, ali i u podizanju znanja te svijesti raznovrsnih stručnjaka koji su se bavili zubarstvom, odnosno stomatologijom. Tu treba spomenuti stanovitu ulogu inauguralnih disertacija, a pogotovo kasnijih popularnih knjižica prije nego što se pojavila prava znanstveno-stručna publicistika.

Inauguralnim disertacijama, obveznim tezama za postizanje stupnja doktora medicine na europskim sveučilištima na kojima su studirali i naši liječnici, pripada posebno mjesto. Tako je bilo sve do sredine 19. stoljeća, od kada se takve disertacije uglavnom prestaju pisati, osim na nekim sveučilištima. Inauguralnu su disertaciju kandidati morali tiskati i objaviti, te javno obraniti. Takve su disertacije najvažniji dio naše starije prirodnoznanstvene publicistike, a poznate su i četiri sa stomatološkom tematikom, napisane i obranjene do kraja 19. stoljeća (8, 14)¹⁴. Prva je među njima inauguralna disertacija dr. Vasilja Atanasijevića

12 Čupar 1939, Kaić 1964, Kordić 1967, 1979; Kallay 1972, Visković 1978, Gavrilović 1986.

13 Pavelić 1907, Spitzer 1938, Grmek 1970, Jerolimov 2005, Dugački 2006, Škrinjarić 2012..

14 Grmek 1951, 1955.

SLIKA 5.

Dr. Vasilj Atanasijević (1796. – 1877.), liječnik iz Osijeka, pisac prve poznate inauguralne disertacije iz područja stomatologije (Pešta, 1826.) koju je objavio i obranio neki Hrvat na tadašnjim sveučilištima

(Basilius Athanasievits; 1796. – 1877.), pod naslovom *Dissertatio inauguralis medica. De glossitide (Inauguralna disertacija o upali jezika)*, napisana na 35 stranica i obranjena 1826. u Pešti (Pestini: Typis Trattner, 1826.). Nakon studija, dr. V. Atanasijević kraće djeluje u Beču, a zatim dolazi u Osijek, gdje je djelovao kao gradski fizik (*Slika 5*). Bio je veliki domoljub i istaknuti pristaša ilirskoga pokreta (8, 14, 23)¹⁵. Rašireno je mišljenje da je većina inauguralnih disertacija kompilacija i skup do tada već poznatih činjenica, uglavnom bez neke znanstvene vrijednosti. No ovim disertacijama treba dati zasluženu ulogu u postupnome obrazovanju liječnika-stomatologa te posrednoj popularizaciji važnosti oralnoga zdravlja u širim narodnim slojevima. Kako je istaknuo ugledni povijesničar medicine, profesor. M. D. Grmek, popis medicinskih publikacija koje se odnose na današnju Hrvatsku, najbolje je ogledalo naše medicine. U ovome kontekstu, to se

15 Grmek 1951, Grmek 1955, Dječka 1993.

ZUBI.

Zdravoslovna razprava

(*Napisao d.r Josip Derenčin, a Matica dalmatinska nagradila iz zaklade d.ra Božidara Petranovica.*)

I. Ciena čitavih i zdravih zubi.

Da neima liepa čovjeka bez čitavih i zdravih zubi, o tom netreba da nikoga uvjeravamo, a ponajmanje djevojke i žene. Da se pako dan današnji malo tko brine da uzdrži zdrave zube, lasno ćemo se osvjedočiti, ako samo povirimo u strašno zanemarena crna usta naših ljudi. Ja bih preveć na daleko zakalao, kad bih stao potanje razložiti o plivu zdravih zubi na ukupno dobrostanje našega tiela. Sbog toga navesti ću samo jedan jediti primjer na usvjest onome tko nebi priznao, da neimade ni zdrava čovjeka, gdje neimade zdravih zubi. Evo ti mu žepni satnik. Ako mi odtrgnemo jedan jedincati zubak, bilo i najzadnjem kotaču njegova stroja, on će nam odma stati, ili nam barem krivo satove kazivati. Jednako biva i sa zubi prama cielomu ustroju čovječjeg tiela; koje se, i negledajuć na potanje znanstvene razlike, dade liepo prisposobiti ustroju jednom.

Nego zubi nisu nam dani sbog sama zdravlja, da jošte i s drugih raznih svrha. Bez čitavih, navlastito prednjih zubi, neima ni čista izgovora nekijh ter nekijh suglasnika (zubnih). Osim toga, bez pravilnih i zdravih zubi, slina bi nam neprestano pri našem razgovoru curila iz usta. Zubi su nam, jednom riečju, glavni radnik za pravilno i liepo lice, za ukupno zdravlje svega tiela, za razgovjetan i čist izgovor, kao što napokon tolikrat i za prosudjenje tvrdine, toplote i oblika raznih predmeta.

SLIKA 6a .

svakako može reći i za stomatologiju (8, 14, 20, 23, 35-37)¹⁶.

Kada je riječ o popularizaciji i o publikacijama koje promiču važnost oralnoga zdravlja u Hrvatskoj, kod nas je do osnivanja Zadruga hrvatskih stomatologa 1903. godine objavljeno i više knjižica o toj temi.

Tako valja navesti da je prvu nama poznatu knjižicu o važnosti i njegovanju oralnoga zdravlja napisao Josip Derenčin (1847. – 1904.), gradski fizik u Križevcima. Član *Sbora liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije* postao je 1874. godine, dakle od utemeljenja toga tijela. Knjižica je objavljena pod naslovom *Zubi – Zdravoslovna rasprava*, a izdalo ju je u Zadru 1876. godine glasilo Matice

16 Grmek 1950, 1951, 1955, 1984; Kordić 1967, Visković 1990, Dješka 1993.

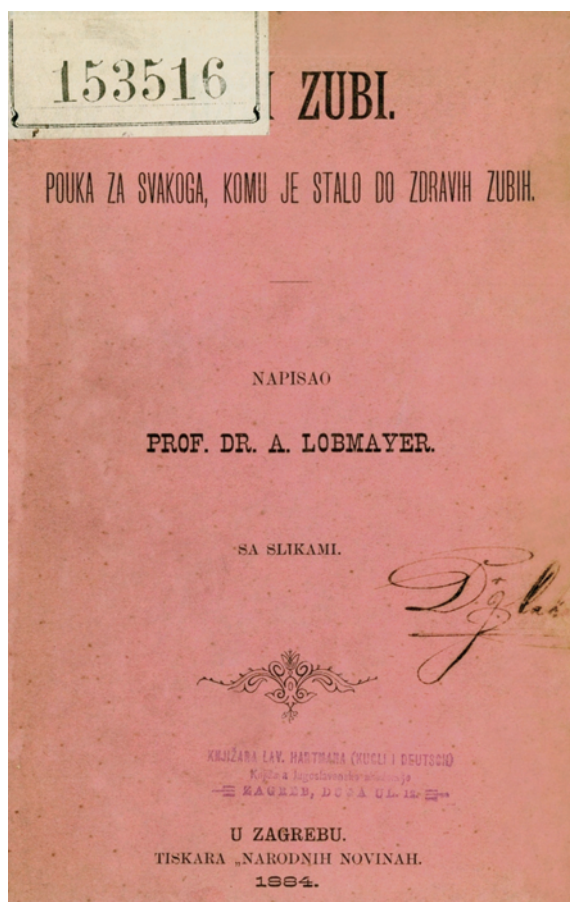
SLIKA 6b.

SLIKA 6a i 6b.

Prvu knjižicu u Hrvatskoj s tematikom oralnoga zdravlja, pod naslovom Zubi – Zdravoslovna rasprava, napisao je dr. Josip Derenčin (1847. – 1904.), liječnik iz Križevac. Knjižica je objavljena 1876. u Zadru u glasilu Narodni koledar Matice Dalmatinske.

dalmatinske, *Narodni koledar* (Slike 6a i 6b). Osim bolesti zuba, u njoj se opisuju i bolesti cijele usne šupljine. Ta se knjižica smatra tadašnjom suvremenom stomatološkom raspravom o oralnome zdravlju onoga doba, a pojavila se kada i prve brošure iz područja medicine (38-40)¹⁷. Ubrzo je, u Trstu (Trieste: G. Balestra & C., 1879.) objavljena i knjižica Šibenčanina dr. Antuna Šutine (Antonio Suttina;

¹⁷ Derenčin 1876, Visković 1989, Vučak 2004.

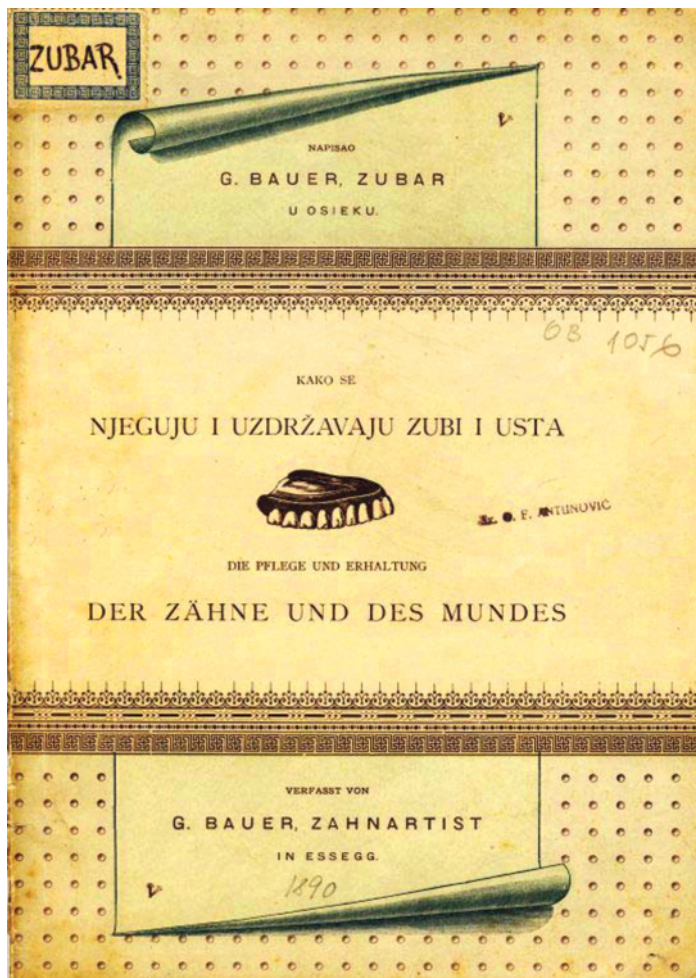
SLIKA 7.

Knjižica liječnika dr. Antuna Lobmayera (1844. – 1906.), pod naslovom Naši zubi. Pouka za svakoga komu je stalo do zdravih zubih, objavljena u Zagrebu 1884.

1832. –1886.) na talijenskom jeziku, pod naslovom *Cura della bocca e in particolare dei denti (Liječenje usta, a posebice zuba)* (41)¹⁸.

Među prvim knjižicama iz stomatološkoga zdravstvenog područja u Hrvatskoj jest i ona rodenoga Osječanina, dr. Antuna Lobmayera (1844. – 1906.), objavljena u Zagrebu 1884. godine, pod naslovom *Naši zubi. Pouka za svakoga, komu je stalo do zdravih zubih* (Zagreb: Tiskara Narodnih novinah, 1884.). Lobmayer je napisao članke, brošure i knjižice o mnogim zdravstvenim temama, pa tako i o zdravlju zuba (Slika 7). Bio je jedan od najuglednijih liječnika ondašnje Hrvatske

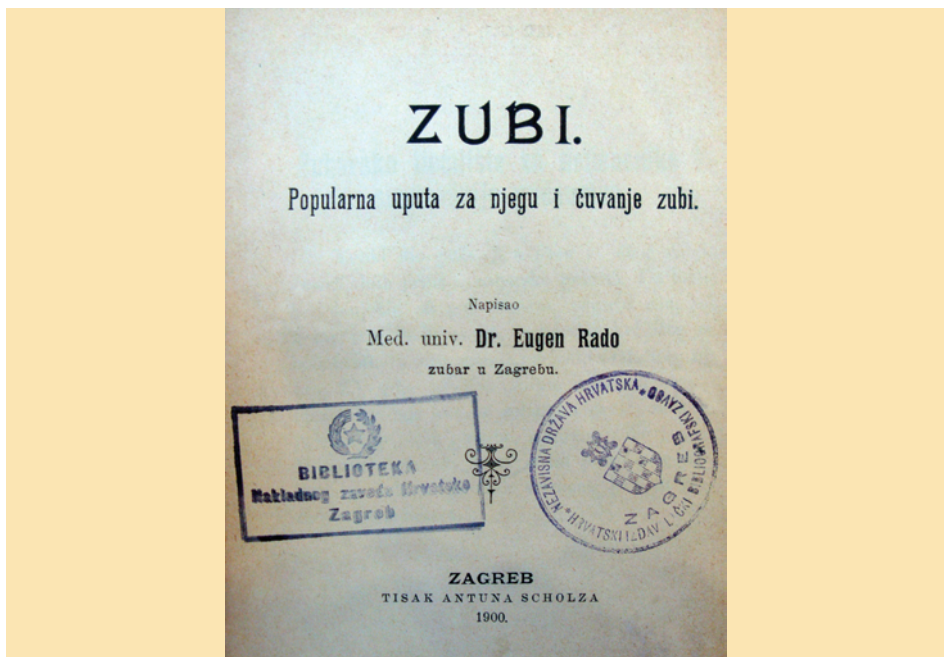
18 Vučak 2013.

SLIKA 8.

G. Bauer (1864. – 1922.) objavljuje 1890. u Osijeku knjižicu pod naslovom Kako se njeguju i uzdržavaju zubi i usta; napisana je na hrvatskom i njemačkom jeziku.

i Slavonije. Osnivač je *Društva slavonskih liečnika* 1874. godine u Osijeku, a bio je i jedan od dvojice prvih suurednika časopisa *Glasnik društva slavonskih liečnika* (1877.-1878.). Član *Sbora liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije* u Zagrebu postaje 1876. godine, a ubrzo postaje i njegovim začasnim članom. Tamo je od 1885. do 1897. godine bio urednik *Liečničkog viestnika*, te osnivač, ravnatelj i profesor prve škole za primalje u Zagrebu, u bolnici Milosrdnih sestara u Zagrebu

SLIKA 9.

Liječnik-stomatolog, dr. Eugen Rado (1868. – 1920.) objavio je 1900. u Zagrebu knjižicu pod naslovom Zubi. Popularna uputa za njegu i čuvanje zubi.

od 1877. do 1905. (5, 27-29, 31, 42-45)¹⁹.

Među prve publikacije koje obrađuju stomatološku tematiku ubraja se i knjižica dr. Viktora Gjurkovečkog (1875. – 1938.), pod naslovom *Zdravoslovje djeteta* (II – III). Tiskana je 1886. u Zagrebu (nakladnici: Mučnjak i Senftleben; tisak: Dionička tiskara), napisana je na 92 stranice, a u njoj je obrađena raznovrsna problematika tjelesnoga i duševnog zdravlja, te njege djece. U knjižici se također opisuje ritam nicanja zuba te raspravlja o potrebi njihova liječenja. Gjurkovečki je 1885. bio i urednikom *Liečničkog viestnika* (6, 31, 46, 47)²⁰.

Među prvim našim objavljenim publikacijama o oralnome zdravlju, treba istaknuti i knjižicu tadašnjega osječkog zubara, Geze Bauera (1864. – 1922.) pod naslovom *Kako se njeguju i uzdržavaju zubi i usta*. Knjižica je objavljena 1890. godine (Osijek: Tiskara Dragutina Laubnera). Tiskana je dvojezično, na hrvatskome i njemačkom jeziku (*Slika 8*). U toj se publikaciji nalazi jedan od prvih opisa vrsta i cijena stomatoloških usluga u nas, iz čega se vidi opseg tadašnjih stoma-

19 Lobmayer 1884, Glesinger 1954, Kallay 1954, Grmek 1970, Gavrilović 1986, 1973; Belicza 2004, Dugački 2006, Kolar-Dimitrijević 2006.

20 Gjurkovečki 1886, Grmek 1970, Lapter 1983, Dugački 1998: 713.

toloških zahvata osječkih zubara. U knjižici je također prikazan izgled, te sadržaj evidencijske kartice pacijenta. Bauer nije imao formalno zubarsko obrazovanje, tek samo u zubnoj tehnici. Slovio je za vještoga zubara, pa je od tadašnje vlade, 1894. godine, dobio dozvolu za vađenje i liječenje zuba koja ga je 15. srpnja 1905. čak izjednačila s liječnicima-stomatolozima, proširivši mu djelatnost. Ta je okolnost bila razlogom da tadašnja Zadruga hrvatskih stomatologa, uz potporu *Sbora liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije* te *Društva slavonskih liečnika* u Osijeku, prosvjeduje kod tadašnje Kraljevske zemaljske vlade te je zatražila da mu se oduzme dozvola za rad. No zadovoljštinu su dobili tek utoliko im je tek bilo u tome što je u Vladinu odgovoru i rješenju bilo navedeno da se ovakve ovlasti ubuduće više neće izdavati nekvalificiranim pojedincima (23, 31, 48-50)²¹.

Desetak godina nakon toga, neki od osnivača buduće Zadruge također su se istaknuli u popularizaciji oralnoga zdravlja, objavljujući vlastite publikacije. Tako je dr. Eugen Rado (1868. – 1920.), liječnik-stomatolog u Zagrebu, 1900. godine objavio knjižicu pod naslovom *Zubi. Popularna uputa za njegu i čuvanje zubi*, pisanu na hrvatskom jeziku na 21 stranici (Zagreb: Tiskara Antuna Scholza, 1900.). Iste godine, u posebnome izdanju, objavljuje tu knjižicu i na njemačkome jeziku: *Zähne. Populäre Aufklärungen und Verhaltensmassregeln* (Agram: Druck von Antun Scholz, 1900.). Dobar dio teksta posvetio je problematici dječjih zuba te važnosti razlikovanja mliječnih od trajnih zuba (*Slika 9*). Ujedno je opisao pojavu i važnost poznavanja malokluzija, te kako ih izbjeći. Članom *Sbora* postaje 1894. godine, a 1903. suosnivač je i prvi predsjednik Zadruge hrvatskih stomatologa (31, 51, 52)²².

Nadalje, tu je i dr. Eduard Spitzer (1868. – 1926.), jedan od uglednih i iznimno aktivnih osnivača Zadruge hrvatskih stomatologa. Objavio je na 57 stranica knjižicu pod naslovom *Zubi i njihova njega* (Varaždin: Tiskara J. B. Stiflera, 1902.). Prvi je liječnik u Varaždinu koji se bavio isključivo liječenjem usta i zuba u tome gradu, od 1892. do 1925. Član *Sbora liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije* postaje 1896. godine. U toj je knjižici popularno, i javnosti prihvatljivo, opisao najnovije znanstvene spoznaje u području tadašnje stomatologije. U uvodu knjižice, između ostaloga, napisao je: *...namijenio sam pak ovu knjižicu našem hrvatskom puku, koji žalibože vrlo malo ili skoro ništa ne pazi na svoje zube, ne poznavajući njihove važnosti za dobru probavu, a prema tomu i za cijelo zdravlje....* (53, 54)²³.

Jedan od osnivača i predsjednik Osnivačke skupštine Zadruge, dr. Adolf Müller (1866. – 1957.), objavio je knjižicu pod naslovom *Hygiene usta* (Zagreb: Tisak kraljevske zemaljske tiskare, 1902.). Školovao se u Slavonskom Brodu, Požegi i Osijeku, studirao je medicinu u Beču te se 1891. zapošljava kao grad-

21 Hercog 1906, Grmek 1970, Hraste 1978, Dugački 1983: 542, Bauer 2016.

22 Rado 1900, Grmek 1970, Fatović-Ferenčić 1998

23 Spitzer 1902, Herzog 1903

ski fizik, pa ravnatelj bolnice u Slavonskom Brodu. Od 1893. do 1906. djeluje kao liječnik-stomatolog u Zagrebu, gdje je, osim vođenja privatne stomatološke prakse, radio u zagrebačkim bolnicama Milosrdne braće i Milosrdnih sestara. Od 1906. stalno je nastanjen u Beču, gdje djeluje kao jedan od najuglednijih tamošnjih zubnih liječnika gotovo do kraja svoga života (55)²⁴.

Godine 1903., uoči osnivanja Zadruga hrvatskih stomatologa, osim već navedenih pojedinaca, i jedna obrazovna institucija, Dalmatinsko pokrajinsko školsko vijeće u Zadru, objavila je knjižicu pod naslovom *Naputak za njegovanje zubâ i ustâ*. Ova je knjižica, poučnoga i popularnog sadržaja, napisana na 37 stranica s još trima stranicama priloga (*Slika 10*). Priredio ju je Dalmatinski namjestništveni zdravstveni odsjek u Zadru (Zadar: Nagrađena tiskarnica Vitalianija, 1903.) kako bi se podignula razina znanja i svijesti svih uzrasta populacije o važnosti oralnoga zdravlja i njegovanju usta i zuba (31, 56)²⁵.

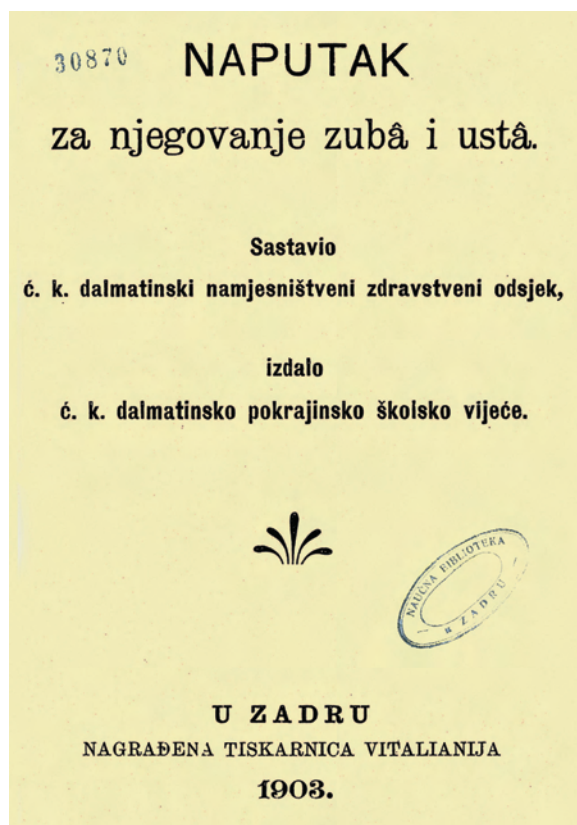
ZBIVANJA UOČI OSNUTKA ZADRUGE

Osnova razvoja stomatologije, osim postupnog, porasta broja školovanih stručnjaka i kvalitete tadašnje praktične stomatologije, te pojave stručne publicističke aktivnosti, uočava se i u postupnome rađanju ideje o organiziranju vlastitaog stručno-znanstvenoga i staleškog društva. Tadašnji su liječnici-stomatolozi postajali sve svjesniji da se jedino tako može očekivati uočljiviji razvoj medicinske i stomatološke prakse, znanosti, javno-zdravstvene službe, stručnoga nazivlja i ostaloga.

Iz tog je razloga jedan događaj bio iznimno važan za daljnji razvoj medicine, a time izravno i stomatologije. Riječ je o osnivanju *Sbora liečnikâ kraljevinâ Hrvatske i Slavonije*. Njegovu je utemeljenju prethodio niz sastanaka tadašnjih vodećih liječnika Hrvatske i Slavonije tijekom šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 19. stoljeća. Konstituirajuća skupština *Sbora liečnikâ kraljevinâ Hrvatske i Slavonije* održana je 3. kolovoza 1874. godine u Velikoj dvorani hotela *K caru austrijanskom*, u Ilici br. 4, gotovo preko puta bolnice Milosrdne braće. Današnji zaštitni znak Hrvatskoga liječničkog zbora obuhvaća bolnicu Milosrdne braće, tada najveću u Hrvatskoj, koja se u znaku nalazi lijevo od spomenika banu Jelačiću (*Slike 11 i 12*). Bolnica Milosrdne braće bila je na mjestu današnjega bloka zgrada omeđenoga ulicama Ilica – Gajeva – Bogovićeve – Petrićeve. Radilo se o najvećoj bolnici u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji potkraj 19. stoljeća (460 kreveta i osam liječnika), osnovanoj 1804., preimenovanoj u Zakladnu bolnicu 1918. godine, nakon odlaska redovnika Milosrdne braće iz Požuna (Bratislava,

24 Kallay 1956.

25 Grmek 1970. Dalmatinsko pokrajinsko školsko vijeće. *Naputak za njegovanje zuba i usta*. Zadar: Dalmatinski namjestništveni zdravstveni odsjek, 1903.

SLIKA 10.

Dalmatinsko pokrajinsko školsko vijeće u Zadru objavljuje 1903. knjižicu podnaslovom Naputak za njegovanje zuba i usta.

Pressburg, Pozsony). Srušena je 1931. godine, a do danas je sačuvan samo sakralni dio te bolnice, današnja kapela Ranjenog Isusa. Inače, za gradnju je ove bolnice uvelike bio zaslužan glasoviti zagrebački biskup, Maksimilijan Vrhovac (1752. – 1927.), jer je 1803. potaknuo osnivanje zaklade za podizanje bolnice. U toj su bolnici u doba osnutka Zbora, a i poslije, radili neki od njegovih prvaka, kao što su bili J. Fon (suosnivač), L. Rakovac (predsjednik), E. Sladović, D. Schwarz, A. Gottlieb, P. Čulumović (predsjednik), M. Dežman, i drugi. Nadalje, na zaštitnome znaku Zbora, odmah desno od spomenika banu Jelačiću, stoji hotel *K caru austrijanskome*, mjesto Osnivačke skupštine Zbora. Igrom slučaja, što s osnutkom Zbora nema nikakve veze, na znaku Zbora, desno od hotela, dakle na uglu Ilice i Trga bana Jelačića, nalazi se Stankovićeva zgrada. U njoj je svoje prve dvije

SLIKA 11.

Današnji logotip Hrvatskoga liječničkog zbora.

ordinacije imao dr. Eugen Rado, suosnivač i prvi predsjednik Zadruge hrvatskih stomatologa 1903., što se vidi i po natpisu na pročelju zgrade na fotografijama iz toga doba. U bolnici Milosrdne braće, 1897. i 1898. neko vrijeme je radio i dr. Žiga Hercog (Šarengrad, 1871. – Zagreb, 1955.), kao primarni liječnik, asistent i suradnik dr. D. Schwarza. Hercog je također bio jedan od suosnivača Zadruge hrvatskih stomatologa te prvi tajnik Zadruge. Kasnije je bio njezin predsjednik, a ujedno i jedan od najaktivnijih članova Hrvatskoga liječničkog zbora tijekom gotovo pet desetljeća svoje radne aktivnosti. Dakle, današnji zaštitni znak Zbora ima za Hrvatsko stomatološko društvo HLZ-a dvostruku simboliku, iako se radi o potpunoj slučajnosti. Logotip simbolizira osnutak Hrvatskoga liječničkog zbora, krovne udruge Hrvatskoga stomatološkog društva, ali i početak samoga Društva i njegovih osnivača, ujedno najistaknutijih pojedinaca njegova prvog rukovodstva, predsjednika i tajnika. Između ostaloga, tadašnji je *Sbor*, do osnivanja Medicinskoga fakulteta u Zagrebu 1917., vodio cjelokupni znanstveni, stručni i obrazovni rad u području medicine, a njegovo se osnivanje smatra najvažnijim događajem u zdravstvu Hrvatske. To podrazumijeva kako je *Sbor* odigrao iznimnu ulogu i u povijesti stomatologije (27, 28, 31, 44, 57-59)²⁶.

Treba istaknuti da su u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 1874. gotovo istodobno osnovana dva liječnička društva: *Sbor liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije* sa sjedištem u Zagrebu – današnji Hrvatski liječnički zbor (3. kolovoza 1874.) i *Društvo slavonskih liečnika* sa sjedištem u Osijeku (15. prosinca 1874.).

²⁶ Glesinger 1954, Grmek 1970, Kallay 1973, Keros 1974, Belicza 1978, Grmek 1996, Belicza 2004.

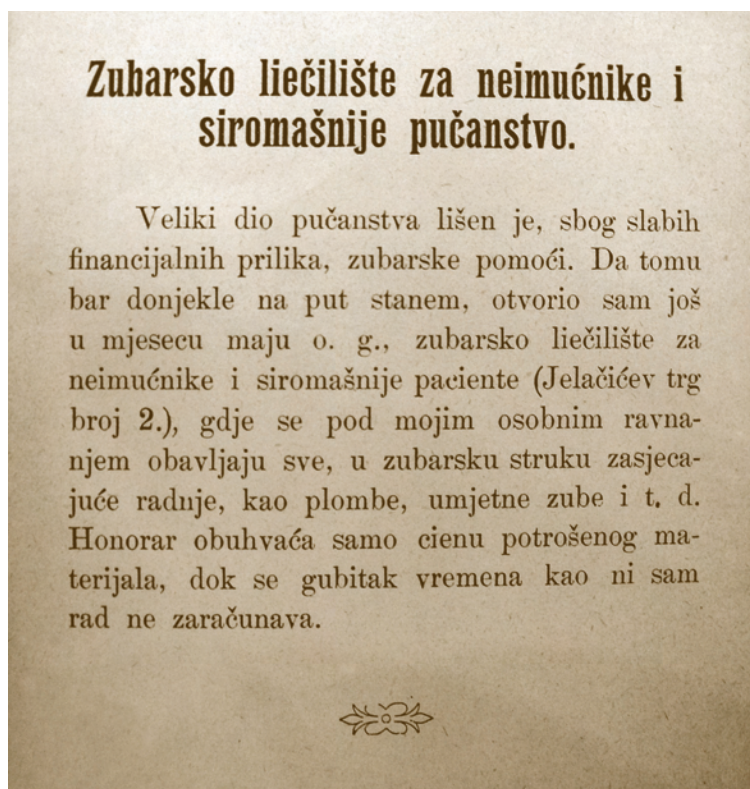

SLIKA 12.

Zapadna strana Trga bana Jelačića na kojoj je brojem 1 označena bolnica Miroslavne braće, brojem 2 hotel K caru austrijanskom i brojem 3 Stankovićeve zgrada (MGZ fot. 1716).

Ipak, treba reći i kako je mnogo prije – 1850. godine, održana prva *Obćenita skupština Liečnikah krunovinâ Hèrvatske i Slavonie*, kao rezultat žive aktivnosti naših liječnika toga doba te narasle svijesti o potrebi udruživanja i zajedničkoga nastupanja u javnosti. Ova je udruga ubrzo, već 1851. godine, ukinuta tadašnjom političkom odlukom, tj. Bachovim centralističkim patentom, zbog navodno ilegalnoga djelovanja. Valja istaknuti i osnivanje prvoga liječničkog društva u Dalmaciji pod nazivom *Associazione jatro-fizika* (Jatro-fizičko društvo), 1868. godine u Zadru, koje djeluje dugi niz godina. Radi razumijevanja povijesnih okolnosti, potrebno je dodati kako su se u Europi društva počela osnivati sredinom 19. stoljeća, dok se to u Hrvatskoj, uglavnom, događalo u posljednja dva desetljeća toga stoljeća, pa je 1905. samo u Zagrebu bilo već 114 društava (44, 57, 60, 61)²⁷.

27 Keros 1974, Belicza 2004, 2009; Herman Kaurić 2009

SLIKA 13.

Stranica iz knjige Zubi, dr. Eugena Rade iz 1990.

U razmaku od samo dva tjedna, *Sbor liečnika kr. Hrvatske i Slavonije* i *Društvo slavonskih liečnika* osnivaju i svoje časopise. Dana 1. siječnja 1877. godine *Društvo slavonskih liečnika* počelo je izdavati naš prvi stručni medicinski časopis liječničkog društva – *Glasnik društva slavonskih liečnika*, čije izlaženje prestaje u prosincu 1878. *Sbor liečnika kr. Hrvatske i Slavonije* 15. siječnja 1877. godine, tiska svoj prvi broj časopisa *Liečnički viestnik*, koji otada do danas redovito izlazi do danas (44, 58, 62)²⁸.

S pojavom liječnika-stomatologa među članovima *Sbora*, sve se više uočava i njihovo zanimanje za rad u tome tijelu i korištenje *Liečničkog viestnika* kao stručno-znanstvenoga i staleškog glasila. Osim sudjelovanja u raznim upravnim tijelima i na predavanjima na stručnim skupovima, o čemu postoje mnogi zapisi u *Liječničkome vjesniku* tijekom godina, sve se češće liječnici-stomatolozi pojavljuju sa svojim stručnim člancima, obavijestima u tzv. Sitnim vijestima, a

28 Belicza 1978, 2003, 2004.

isto tako i s oglasima. Dakle, prije nego što se pojavila stručna stomatološka periodika, znači do 1933. godine, *Liječnički vjesnik* bio je iznimno važno i jedino stručno-znanstveno glasilo u Hrvatskoj, koje je odigralo vrlo veliku ulogu u širenju informacija i znanja u području stomatologije, te utjecalo na daljnji razvoj Hrvatskoga stomatološkog društva HLZ-a. Nakon što se od 1933. pojavljuju i druga stručna stomatološka glasila (od 1933. *Stomatološki glasnik*, a od 1937. *Folia stomatologica*), *Liječnički vjesnik* ipak ne prestaje biti važnim sredstvom informiranja o svim aktivnostima liječnika-stomatologa, članova Zbora.

Osim ovih iznimno važnih povijesnih okolnosti, tj. osnutka *Sbora liečnikâ kraljevinâ Hrvatske i Slavonije* te pojave *Liečničkog viestnika*, stvarnim prapočetkom osnivanja Zadruga hrvatskih stomatologa smatramo neke događaje u stomatologiji Hrvatske potkraj 19. stoljeća, te povećanu aktivnost pojedinaca liječnika-stomatologa vezanih za djelovanje *Sbora*. U doba osnutka Zadruga 1903. bilo je već dvadesetak aktivnih liječnika-stomatologa članovi *Sbora*, dakle liječnika sveopće medicine sa specijalizacijom iz bolesti usta i zuba. (3, 19, 22, 27, 63-71)²⁹. Dakle, postupno se u *Sbor* učlanjuju prvi liječnici-stomatolozi koji, uz rad u svojim privatnim ordinacijama ili u drugim zdravstvenim službama, posvećuju dio svojih aktivnosti i *Sboru* (*Tablica 1*).

Neki članovi *Sbora* najprije su radili kao liječnici sveopće medicine (fizici), iako su imali specijalizaciju iz bolesti usta i zuba, tj. iz stomatologije, a tek se poslije orijentiraju prema svojoj specijalističkoj djelatnosti. To se može pratiti iz godišnjih popisa članova *Sbora* u *Liječničkom vjesniku* od godine njihova učlanjenja pa nadalje, gdje je uz ime člana napisano zaposlenje i naziv djelatnosti. Neki su od ovih članova bili zapaženi po svojoj aktivnosti u tadašnjemu *Sboru* i izvan njega. Tako je zabilježeno da je dr. A. Müller bio predavač na međunarodnom medicinskom kongresu u Rimu 1894., a da su dr. A. Müller, dr. E. Rado i dr. M. Wolf bili predavači na zubnoliječničkome zemaljskom kongresu u Budimpešti 1896. godine, a dr. Wolf iste godine još i u Moskvi na međunarodnome liječničkom kongresu. Dr. A. Müller također je održao predavanje u sklopu godišnje skupštine *Sbora*, održane 26. listopada 1897. Na mjesečnoj skupštini *Sbora* 28. prosinca 1897., među aktivnim članovima skupštine bili su dr. I. Matković st. i dr.

29 Rakovac 1899, Kaić 1964, 1968; Njemirovskij 1969, Kallay 1972, 1973; Hraste 1973, 1978; Dugački 2002. Razpravne vijesti. Glavna skupština *Sbora liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije* u Zagrebu od 27.7.1885. *Liječnički vjesnik* 1885; 7(5): 74.

Izvanredna glavna skupština *Sbora liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije* u Zagrebu od 30.11. 1885. *Liječnički vjesnik* 1885; 7(9): 166.

Imenik članova *Sbora liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije* u Zagrebu za god. 1903. *Liječnički vjesnik* 1904; 26(1): 1-16 (II. prilog k br.1)

Anonimno. Josip Hafner (nekrolog). *Liječnički vjesnik* 1908; 30(9): 295.

A. Müller. Nadalje, na glavnoj skupštini *Sbora* održanoj 25. siječnja 1898., članovi skupštine su dr. Ž. Hercog, dr. I. Matković, st., dr. A. Müller i dr. A. Pavelić. U povodu proslave 25. obljetnice *Sbora*, od 19. do 21. listopada 1899., bio je organiziran bogat svečani program. Osobito treba istaknuti da je Odbor, upravljačko tijelo tadašnjega *Sbora*, posebno pozvao dr. A. Müllera da se za tu prigodu priključi Odboru, te da sastavi i predloži raspored i pravilnik proslave, a proslava je sjajno uspjela. Nadalje, na prvoj znanstvenoj sjednici u sklopu programa proslave, dr. A. Müller održao je predavanje *Zašto trebaju da se čuvaju kutnjaci?* Tada je potpredsjednik Odbora za proslavu, ali i cijeloga *Sbora*, bio dr. I. Matković, st., prvi liječnik-stomatolog učlanjen u Sbor. Od tadašnjih liječnika-stomatologa, članova *Sbora*, na toj su proslavi, osim dr. I. Matkovića, st. i dr. A. Müllera, još bili dr. Ž. Hercog, dr. E. Rado, dr. P. Orešković, dr. Gj. Dimović, dr. Ž. Altstädter (1863. – 1936.), dr. I. I. Vinski (1870. – 1948.), dr. M. Wolf (1855. – 1939.), dr. J. Fuchs (1869. – 1936), te magistar zubarstva J. Hafner (5, 65, 72, 73)³⁰.

Valja istaknuti da je dr. I. Matković st. bio član Upravnog odbora *Sbora* od 1887. do 1890. i njegov potpredsjednik od 1897. do 1904. godine, za mandata predsjednika *Sbora* dr. Ladislava Rakovca (1893. – 1906.), čije ime danas nosi najviše odličje Zbora. Treba još navesti da je Zadruga hrvatskih stomatologa 1903. osnovana upravo u doba mandata dr. L. Rakovca i dr. I. Matkovića, st. Njezini istaknuti članovi i osnivači, dr. Ž. Hercog, dr. E. Rado i dr. A. Müller, članovi su Glavne skupštine *Sbora*. Nadalje, na glavnoj godišnjoj skupštini *Sbora*, održanoj 24. siječnja 1905., u njezinu radu sudjeluju dr. I. Matković st., dr. Ž. Altstädter, dr. Š. Friedrich (1863. – 1938.), dr. Ž. Hercog, dr. A. Müller, dr. A. Pavelić, dr. E. Rado, dr. A. Reichl (1878. – 1942?), dr. N. Winterhalter i dr. M. Wolf. Poslije se svojom aktivnošću u *Sboru* osobito ističe dr. Ž. Hercog, ali i dr. A. Pavelić, dr. J. Fuchs, te drugi liječnici-stomatolozi (74-76)³¹.

Tako je broj liječnika-stomatologa koji su se učlanili u Sbor, već vrlo aktivnih, u to doba bio ozbiljna osnova za njihovo institucionaliziranje u Zadrugu hrvatskih stomatologa 1903. godine, osobito ako se ima u vidu njihova aktivnost i položaj u udruzi. Inače, svi su liječnici-stomatolozi, članovi tadašnjega *Sbora*, bili vrlo aktivni u njegovu stručnome radu, a neki su surađivali i s kirurzima tadašnjih

30 Rakovac 1899, Gavrilović 1986. Imenik članova Sbora liječnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za godinu 1914. Liječnički vjesnik 1915; 37(1): 1-18 (II. prilog k br.1)

Imenik članova Sbora liječnika kraljevina Hrvatske, Slavonije i Međumurja u Zagrebu za godinu 1930. Liječnički vjesnik 1931; 53(1): 1-17 (II. prilog k br.1)

31 Imenik članova Sbora liječnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za god. 1900. Liječnički vjesnik 1901; 23(1): 1-15 (I. prilog k br.1)

Razpravne vijesti. Glavna godišnja skupština Sbora liječnika kraljevina Hrvatske i Slavonije 22.1.1904. Liječnički vjesnik 1904; 26(2): 62-68.

Imenik članova Sbora liječnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za god. 1904. Liječnički vjesnik 1905; 27(1): 1-16 (II. prilog k br.1)

zagrebačkih bolnica u obradi patologije orofacijalnoga područja, posebice gnatofacijalne kirurgije. Ipak, njihovo je djelovanje bilo individualno jer tada još nisu bile organizirane ni stomatološke udruge, ni ustanove. Treba još imati u vidu da je Zagreb tada imao već oko 65 tisuća stanovnika. Posljednjih godina 19. stoljeća, kako ističe dr. J. Kallay (1901. – 1989.), počinje stomatološka faza struke. Naime, tada se pojavljuju prvi doktori medicine s valjanom specijalizacijom iz stomatologije kojom se bave od početka svoje karijere. Među njima je bio prvi aktivni liječnik-stomatolog u Zagrebu dr. M. Wolf, 1892. godine, slijedi A. Müller 1893., nakon što više nije bio gradski fizik u Slavonskome Brodu, tj. otkako se preselio u Zagreb i dalje radio isključivo kao liječnik-stomatolog. Već od tada se dr. A. Müllera može smatrati pravim i vodećim predstavnikom hrvatske stomatologije, kako sa stajališta kompleksnosti i razine kvalitete u struci, tako i po međunarodnome predstavljanju hrvatskoga liječništva i stomatologije. Početkom 20. stoljeća, stručnjaka toga profila ima već znatno više (3, 27, 52, 68, 69, 77)³².

Kad je riječ o organiziranosti tadašnje zdravstvene stomatološke skrbi, potrebno je reći da se osnove organizirane zdravstvene službe u Hrvatskoj postupno razvijaju od 1891. godine, ali tim oblikom službe još nije obuhvaćena stomatološka zaštita. Nešto poslije, o uređenju zdravstvene službe u kraljevinama Hrvatske i Slavonije, donesen je zakon 24. siječnja 1894., te provedbeni naputci zakona - 15. lipnja 1894., i to na 87 stranica (Zagreb: Tiskarski zavod Narodnih novinah, 1894.). U njegovu su prilogu bili *Liječnički cienik* i posebno *Cienik kirurgičkih, primaljskih, očnih i zubarskih operacijah*, čime je učinjen ozbiljan pomak u daljnjem organiziranju i uređenju struke. Ni tim zakonom još nije bila obuhvaćena školska zubna njega, iako se u Zagrebu time već nekoliko godina bavio dr. M. Wolf, pa se smatra pioninom dječje i preventivne stomatologije (15, 19, 27, 31)³³.

U velikim je gradovima javna djelatnost u toj službi u 19. stoljeću bila povjerenjena samo izabranome gradskom zubaru koji je svakodnevno morao dio svojega radnoga vremena posvetiti liječenju i vađenju zuba gradskim siromasima. Doduše, u Dubrovniku je već 1777. godine bila organizirana posebna zubno-zdravstvena zaštita, tada povjerenjena zubaru (*Chirurgo Dentista*) Gaetanu Pieriniju iz Italije, pa 1785. njegovu nasljedniku i zemljaku Giovanniju Battisti Cortesiju, no to je imalo samo privremenu povijesnu vrijednost. Slično je bila organizirana služba u Zadru i u nekim drugim gradovima, ali to pitanje u Hrvatskoj još dugo nije bilo sustavno i trajno riješeno (19, 20, 24)³⁴.

Potkraj 19. i početkom 20. stoljeća, osim gradskih zubara, kako bi se pomoglo siromašnima i širim slojevima pučanstva, i neki liječnici-stomatolozi nastoje dati svoj doprinos oralnome zdravlju pripadnika ugroženoga dijela populacije. Tako

32 Szabo 1941: 195, Kaić 1968, Njemirovskij 1969, Kallay 1972, 1973; Fatović-Ferenčić 1998..

33 Kaić 1964, 1974; Grmek 1970, Kallay 1973.

34 Kaić 1964, Kordić 1967, Visković 1993.

je 1900. godine u Zagrebu budući predsjednik Zadruge, liječnik-stomatolog, dr. Eugen Rado, prigodom otvorenja svojega *Zubarskog lječilišta za neimućnike i siromašnije pučanstvo* u Zagrebu, na Jelačićevu trgu br. 2, izvijestio javnost da će troškovi liječenja zuba obuhvaćati samo cijenu potrošnoga materijala (*sl. 13*). Ipak, poznato je da tadašnja stomatološka djelatnost, organizirana na takav način, nije bila sustavno orijentirana prema prevenciji i javnoj stomatološkoj zaštiti (27, 52, 68, 69, 78)³⁵.

Osim sezonskih stručnjaka različitih nižih obrazovnih profila koji su tijekom povijesti djelovali u Hrvatskoj, potkraj 19. i početkom 20. stoljeća sve je više hrvatskih stručnjaka sa stalnim mjestom boravka u našim mjestima, s diplomom liječnika sveopće medicine i specijalizacijom iz bolesti usta i zuba. Tada se pojavljuju i diplomirani zubni liječnici sa završenim samostalnim stomatološkim studijima, čime se zdravstvena stomatološka skrb u našim krajevima dodatno intenzivirala. Prvi fakultetski obrazovani stručnjaci, liječnici-stomatolozi i diplomirani zubni liječnici s titulom doktora, stalno nastanjeni u našim krajevima, neupitno su značajno pridonijeli razvoju stomatologije u našim krajevima i stvaranju svijesti o oralnome zdravlju kao preduvjetu za osnivanje stomatoloških stručnih udruga, znanstvenih i obrazovnih institucija u Hrvatskoj. Ujedno treba istaknuti da broj aktivnih liječnika-stomatologa i zubnih liječnika u tadašnjoj Hrvatskoj znatno premašuje broj onih koji su bili učlanjeni u Zbor jer, ni tada kao ni danas, nisu svi liječnici, odnosno stomatolozi, bili učlanjeni u tu udrugu. Stoga je danas teško procijeniti stvarni broj liječnika-stomatologa i zubnih liječnika u tadašnjoj Hrvatskoj (66, 72, 73)³⁶.

Poznato je kako je u Dubrovniku kao prvi duže djelovao dr. Mato Gjivović od 1863., a od 1873. stalno je nastanjen u Rijeci. U Zadru je prvi stalni liječnik-stomatolog bio dr. Vicko Harvalik, nastanjen u tom gradu od 1879. U Zagrebu je prvi liječnik-stomatolog dr. Martin Wolf, tamo nastanjen od 1892. Postupno je broj stručnjaka s fakultetskom naobrazbom, stalno nastanjenih u naseljima i gradovima širom Hrvatske, sve veći (18, 20, 21, 24, 27, 66, 72, 73, 79-82)³⁷. Tako su u Osijeku, potkraj 19. i početkom 20. stoljeća, prvi stalno nastanjeni liječnici-stomatolozi bili dr. Robert Schön od 1885., dr. Geiza Fein od 1899., pa poslije dr. Heinrich Diamant i drugi. U Virovitici je radio liječnik-stomatolog, dr. Milan

35 Kaić 1968, Njemirovskij 1969, Kallay 1973, Fatović-Ferenčić 1998, Knežević 2011

36 Imenik članova Sбора liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za god. 1903. Liječnički vjesnik 1904; 26(1): 1-16 (II. prilog k br.1)
Imenik članova Sбора liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za godinu 1914. Liječnički vjesnik 1915; 37(1): 1-18 (II. prilog k br.1)
Imenik članova Sбора liečnika kraljevina Hrvatske, Slavonije i Međumurja u Zagrebu za godinu 1930. Liječnički vjesnik 1931; 53(1): 1-17 (II. prilog k br.1)

37 Kordić 1967, 1970, 1979; Kallay 1973, Visković 1978, 1993; Radović 1994, Sirovica 1995, Raguž 1999. Isto

SLIKA 14.

Fotografija glavnog ulaza u zgradu Sveučilišta oko 1903. godine (iz arhiv Rektorata Sveučilišta u Zagrebu).

Čačinović od 1903., a u Vinkovcima djeluje od 1901. dr. Makso Arminski, itd. (23, 27, 66, 72, 73, 79-83)³⁸.

Valja također reći da je u to doba, 1902. godine, u Senju organizirano i prvo stomatološko lječilište sa stacionarom, smješteno u zgradi s prizemljem i dva kata. Organizator i vlasnik bio je dr. Ljudevit Korewa, vitez de Dembno. O otvorenju i o karakteristikama lječilišta je u travnju 1902. godine, objavio informativnu brošuru na hrvatskome i njemačkom jeziku: *Zubarsko liečilište – Zahnärztliches Sanatorium dr Korewa de Dembno, Senj (Primorje) – Zennig (Küstenland)*, tiskanu na osam stranica, s dvjema fotografijama (Senj: Svetlotiskarski zavod R. Mosinger iz Zagreba, 1902.). U prospektu je, među ostalim, bilo navedeno: *...u djelokrug rada liječnika zubara spada liječenje kostoloma vilice, defekti mekog i tvrdog nepca, korekcija nepravilno rastućih zubi itd... Zavod neće primati pod nikakvom izlikom drugih, osim zubnih obava te bolesti ustnih organa...* Spomenuti prospekt upućuje na to da je stomatologija u našim krajevima bila na razmjerno visokoj stručnoj razini jer su se obavljali zahvati iz raznih disciplina stomatologije, i to ne samo u Zagrebu. Prema navodima, to lječilište sa stacionarom bilo je namijenjeno pružanju zdravstvenih usluga isključivo u području stomatologije (oralne kirurgije, ortodontije, bolesti zuba i usta, te stomatološke protetike), a za

³⁸ Kordić 1970, Kallay 1973, Dješka 1993, Radović 1994, Sirovica 1995, Raguž 1999, Čanak 2012. Isto.

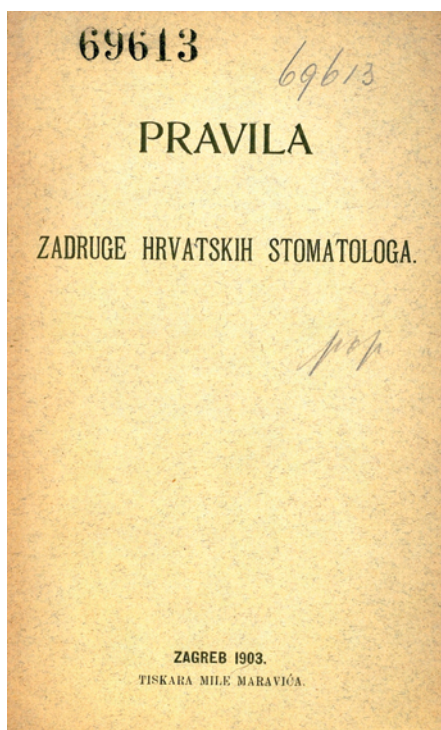
SLIKA 15.

Dr. Eugen Rado, prvi predsjednik Zadruga hrvatskih stomatologa, ispred Čikoševa djela Ostavljena, Zagreb, 1910. (želatinska fotografija; 12 x 9 cm; Arhiv zbirke Čikoš; fotografija br. 3; Strossmayerova galerija starih majstora HAZU).

vrstu smještaja i zdravstvenih usluga postojao je točan cjenik. No, zbog stanovitih financijskih i kadrovskih problema ovo lječilište nije nikad stvarno proradilo, iako je dr. Lj. Korewa imao višegodišnju, za to doba moderno opremljenu i uspješnu stomatološku praksu u Senju (22, 31, 66, 70)³⁹.

Osim otvorenja ordinacija u većim gradovima tadašnje Hrvatske i obavljanja svakodnevnih stomatološke prakse, a sa željom praćenja novosti u struci i stručnoga napredovanja, tadašnji liječnici-stomatolozi odlaze i na povremeno usavršavanje u veća europska središta. Tamo se upoznaju s novijim dostignućima u struci te organizacijom tadašnje javne stomatološke djelatnosti u europskim

³⁹ Grmek 1970, Hraste 1972-1973, 1978. Imenik članova Sбора liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za god. 1903. Liječnički vjesnik 1904; 26(1): 1-16 (II. prilog k br.1).

SLIKA 16.

Pravila Zadruga hrvatskih stomatologa obuhvaćaju petnaest stranica, a objavljena su 20. prosinca 1903., na dan osnutka Zadruga.

zemljama. Svoja su inozemna iskustva prenosili u Hrvatsku, navodeći da su tada u europskim državama, primjerice u Njemačkoj, Francuskoj, a pogotovo u Engleskoj, već postojala velika stomatološka lječilišta u kojima su uspješno djelovali i školski stomatolozi. U tim je državama bila već poprilično razvijena javnozdravstvena djelatnost, ali i publicistička, a sve to dobrim je dijelom bilo organizirano o trošku državnih vlasti. To navodi na zaključak da su se narodi tih država, u usporedbi s okolnostima u našim krajevima, već razmjerno uspješno brinuli o higijeni usta i zuba, te uopće o oralnome zdravlju (68, 84)⁴⁰.

Takvi događaji u Hrvatskoj i u njezinu europskom okruženju, kao i iskustva te postupno razvijanje struke i kompetencija pojedinaca – entuzijasta, dovode do njihova saznanja da je prijeko potrebno početi s organiziranim i učinkovitijim oblikom aktivnosti u tadašnjoj stomatologiji u Hrvatskoj. Stoga su hrvatski liječnici-stomatolozi, članovi *Sbora liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije*, odlučili osnovati svoju stručnu udrugu kako bi ubuduće mogli kvalitetnije nastupati u

40 Kaić 1968, Lapter 1984.

Sitne viesti.

Zadruga hrvatskih stomatologa. Hrvatski zubari udružili su se u „zadrugu hrvatskih stomatologa“, kojoj je zadatak a) da javnim predavanjima i publikacijama upozna obćinstvo s higijenom usta kao prevažnom granom obće hygiene i da shodnim načinom uznastoji, da se i u hrvatskim zemljama od mjero-davnih faktora ta važnost prizna, b) da proizvadj a i u promet stavlja znanstveno izpitane kozmetičke preparate za njegovanje zubi i za higijenu usta; c) da siromašnim slojevima pućanstva, u prvom redu siromašnoj školskoj mladeži pruža bezplatno liećenje zubi, u koju svrhu glavna skupština opredjeljuje jedan dio čistoga dobitka. Članom zadruge može postati samo zakonito priznati doktor svćenkupnog liećništva, koji u području kraljevina Hrvatske-Slavonije-Dalmacije, u Istri, Bosni i Hercegovini vrši praksu zubara. Svaki zadrugar imade uplatiti poslovni dio od 500 K. Prema pravilima zadruge možemo se nadati, da će od nje biti koristi javnom zdravstvu naše domovine, a s druge strane mislimo, da javna predavanja i popularne publikacije ne će toliko zaokupiti sile naših zubara, a da ne bi mogli raditi i u sboru, gdje su se njihova predavanja uvijek zanimanjem pratila. Isto tako očekujemo, da ih ne će od sbora otudjiti, što se objave zadruge imadu oglašivati u službenom listu kr. hrv. vlade, a ne u organu sbora liećnika.

SLIKA 17.

Kratka informacija u Liječničkom vjesniku 1904. o osnivačkoj skupštini Zadruge hrvatskih stomatologa.

stručnoj i široj javnosti, uspješnije se brinuti za podizanje svijesti naroda o oralnome zdravlju, te kvalitetnije zastupati svoje staleške interese. Svoju su udrugu nazvali Hrvatskom stomatološkom zadrugom, ali je istodobno u registar upisana i kao Zadruga hrvatskih stomatologa, što je naziv koji se pretežno koristio (68, 69, 84-88)⁴¹.

OSNIVANJE HRVATSKE STOMATOLOŠKE ZADRUGE

Hrvatsku stomatološku zadrugu, odnosno Zadrugu hrvatskih stomatologa, utemeljila je u Zagrebu skupina istaknutih lijećnika-stomatologa, članova tadašnjega *Sbora liećnika kraljevina Hrvatske i Slavonije*. U to su doba stomatolozi u *Sboru* bili već vrlo aktivni. Utemeljitelji Zadruge smatrali su kako je došlo vrijeme da se konačno počnu provoditi mjere njege usta školske djece, općenito oralne higijene i preventive te brige o oralnome zdravlju. O tome se već rasprav-

41 Kaić 1968, Njemirovskij 1969, Lapter 1984. Sastanak hrvatskih stomatologa u Zagrebu dne 20. prosinca 1903. Liječnički vjesnik 1904;26(1): 26-35
Sastanak hrvatskih stomatologa u Zagrebu dne 20. prosinca 1903. Liječnički vjesnik 1904;26(2): 79-81
Sitne viesti. Zadruga hrvatskih stomatologa. Liječnički vjesnik 1904;26(1): 45
HR-DAZG-282/04. Sudbeni stol Trgovačkog suda. Hrvatska stomatološka zadruga. Sbirka br. 6. Sign. 1516

TABLICA 1.

*Liječnici - stomatolozi u Sboru liječnika kraljevina Hrvatske i Slavonije, učlanjeni do osnivačkoga sastanka Zadruge hrvatskih stomatologa 20. prosinca 1903. (*član Zbora, nije poznato je li bio specijalist bolesti usta i zuba; ** prvi liječnik – stomatolog član Sbora; *** magistar zubarstva)*

GODINA UČLANJENJA	IME I PREZIME	BORAVIŠTE U DOBA UČLANJENJA
1879.	dr. Ljudevit Korewa *	Senj
1885.	dr. Ivan Matković st. **	Zagreb
1885.	Josip Hafner ***	Zagreb
1885.	Damon Gizelt ***	Zagreb
1891.	dr. Adolf Müller	Slavonski Brod
1891.	dr. Pavao Orešković	Krapinske Toplice
1892.	dr. Martin Wolf	Zagreb
1894.	dr. Eugen Rado	Zagreb
1895.	dr. Žiga Goldschmied	Vukovar
1896.	dr. Žiga Altstädter	Zagreb
1896.	dr. Eduard Spitzer	Varaždin
1896.	dr. Šišman S. Friedrich	Zagreb
1897.	dr. Josip Fuchs	Krapina
1897.	dr. Žiga Hercog	Zagreb
1897.	dr. Ante Pavelić	Zagreb
1897.	dr. Ivan I. Vinski	Karlovac
1898.	dr. Gjuro Dimović	Zagreb
1899.	dr. Geiza Fein	Osijek
1900.	dr. Aloizij Praunseis	Ljubljana
1901.	dr. Bela Stuhec	Ptuj
1901.	dr. Josip Baumüller	Split
1903.	dr. Milan Čačinović	Virovitica
1903.	dr. Milivoj Jambrišćak	Zagreb

ljalno na liječničkim kongresima i zaključivalo, ali ne i provodilo u djelo. Stoga su, nakon pripremnih međusobnih konzultacija, tadašnji liječnici-stomatolozi iz *Sbora* zaključili da moraju stupiti u formalnu zajednicu kako bi uspješnije djelovali i ostvarili željeni cilj. Konstituirajuća skupština Zadruge, važan događaj za stoma-

TABLICA 2.

Osnivači Zadruga hrvatskih stomatologa, praudruga današnjega Hrvatskoga stomatološkog društva HLZ-a (Hygienski za Mudroslovnog fakulteta Kraljevskog sveučilišta Franje Josipa I., Sveučilišni trg, 20. prosinca 1903. u 11 sati)

IME I PREZIME	PREBIVALIŠTE	ULOGA U ZADRUZI
Eugen Rado	Zagreb	predsjednik i član Ravnateljstva
Ante Pavelić	Zagreb	potpredsjednik i član Ravnateljstva
Žiga Hercog	Zagreb	tajnik, zapisničar i član Ravnateljstva
Adolf Müller	Zagreb	voditelj Skupštine i član Ravnateljstva
Eduard Spitzer	Varaždin	član Ravnateljstva
Ivan I. Vinski	Karlovac	član Ravnateljstva
Martin Wolf	Zagreb	član Ravnateljstva
Žiga Altstädter	Zagreb	član Nadzornog odbora
Šišman S. Friedrich	Zagreb	član Nadzornog odbora
Artur Reichl	Zagreb	član Nadzornog odbora

tologiju, ali i povijest hrvatske kulture uopće, održana je u *Hygienskom zavodu* Mudroslovnoga fakulteta Kraljevskoga sveučilišta Franje Josipa I. na tadašnjem Sveučilišnom trgu, u prostorijama u kojima su danas uredi Rektorata Sveučilišta u Zagrebu (*Slika 14*). Pod tadašnjim pojmovima *hygijena* i *hygienski* podrazumijevali su se današnji pojmovi zdravlje i zdravstveni. Inače, *Hygienski zavod* osnovao je liječnik dr. Mihajlo Joanović (1861. – 1925.), nastavnik, a poslije i profesor tadašnjega Farmaceutskoga tečaja, osnovanog 1882. na Mudroslovnome fakulteta Kraljevskoga sveučilišta Franje Josipa I. Bio je namijenjen slušačima studija farmacije, ali i drugim studentima Sveučilišta. Farmaceutski tečaj kasnije prerasta u Farmaceutsko-biokemijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Inače, dr. M. Joanović, član *Sbora liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije* od 1897. godine, u to je doba bio i član Uprave *Sbora*, a zajedno s nekoliko osnivača Zadruga, dr. Ž. Hercogom, dr. A. Müllerom i dr. E. Radom i član Glavne skupštine *Sbora*. Tada su se u ondašnjem *Hygienskom zavodu* već često održavali godišnji i mjesečni sastanci *Sbora liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije* jer ta udruga još nije imala svoje prostorije. Stoga su se tom mogućnošću koristili i osnivači Zadruga, redoviti članovi *Sbora*. Vjerojatno je dodatni razlog za održavanje Osnivačkoga sastanka na tom mjestu, osim spomenutih, bio povezan s istraživačkim interesi-

TABLICA 3.

Program prvoga znanstvenog sastanka u povijesti Zadruga hrvatskih stomatologa, odnosno Hrvatskoga stomatološkog društva HLZ-a, pod vodstvom dr. A. Müllera (Hygienski zavod Mudroslovnog fakulteta Kraljevskog sveučilišta Franje Josipa I., Sveučilišni trg, 20. prosinca u 17 sati)

PREDAVAČ	NASLOV PREDAVANJA
Dr. Žiga Hercog	Kozmetika za usta
Dr. Eugen Rado	Četke za zube
Dr. Adolf Müller	Treba li za njegu usta upotrebljavati preparate koji sadrže sapuna?
Dr. Eduard Spitzer	Važnost čišćenja zuba

ma i aktivnostima nekih osnivača Zadruga u vezi s preparatima za oralnu higijenu i čišćenje zuba, uz pretpostavku da su ih dijelom ostvarivali i u tome Zavodu, u suradnji a stručnjacima kompetentnima u tom području. Naime, u to se doba od magistara zubarstva, zubnih liječnika i liječnika-stomatologa očekivalo da ponude svojim pacijentima vlastite proizvode za održavanje higijene i zdravlja usta i zuba, pa su oni surađivali s tadašnjim kemičarima, farmaceutima, mikrobiolozima i liječnicima (3, 29, 68, 75, 85-87)⁴².

Zadruga hrvatskih stomatologa osnovana je u nedjelju 20. prosinca 1903. godine, a osnivački se sastanak sastojao od dva dijela. Prvi je dio bio organiziran prije podne u 11 sati, kada je održana Osnivačka skupština. Od dvadeset liječnika-stomatologa, tadašnjih članova Sбора, u njezinu su radu sudjelovali njih desetorica (*Tablica 2*). Osnivačkom skupštinom Zadruga predsjedao je dr. Adolf Müller koji je tom prigodom objasnio svrhu osnivanja i djelovanja udruge. U skladu s Trgovačkim zakonom i tada prihvaćenim pravilnikom, izabrano je Ravnateljstvo i Nadzorni odbor Zadruga. Za predsjednika je bio izabran dr. Eugen Rado (*Slika 15*), a za tajnika dr. Žiga Herzog. Zadruga je upisana u knjigu Trgovačkog suda kao Hrvatska stomatološka zadruga, ali i kao Zadruga hrvatskih stomatologa, ime koje se u povijesti češće koristilo. Drugi dio Osnivačkog sastanka održan je istoga dana i na istome mjestu, ali poslijepodne u 17 sati (*Tablica 3*). Bio je posvećen raznovrsnoj tematici iz područja oralnoga zdravlja, a danas se smatra prvim znanstveno-stručnim skupom u povijesti hrvatske stomatologije (27, 52,

42 Kaić 1968, Kallay 1972, Dugački 2006. Razpravne vijesti. Glavna godišnja skupština Sбора liječnika kraljevina Hrvatske i Slavonije 22.1.1904. Liječnički vjesnik 1904; 26(2): 62-68.

Sastanak hrvatskih stomatologa u Zagrebu dne 20. prosinca 1903. Liječnički vjesnik 1904;26(1): 26-35

Sastanak hrvatskih stomatologa u Zagrebu dne 20. prosinca 1903. Liječnički vjesnik 1904;26(2): 79-81

Sitne vijesti. Zadruga hrvatskih stomatologa. Liječnički vjesnik 1904;26(1): 45

TABLICA 4.
Kronologija osnivanja stomatoloških društava u svijetu

RANIJE		ISTODOBNO		POSLIJE	
Francuska	1845.	Japan	1903.	Venezuela	1904.
Njemačka	1859.	Hrvatska	1903.	Bugarska	1905.
SAD	1859.			Švedska	1908.
Austrija	1861.			Brazil	1917.
UK	1880.			Slovenija	1919.
Mađarska	1885.			Irska	1922.
Argentina	1896.			Južna Afrika	1922.
Kanada	1902.			Australija	1928.
				Indija	1945.
				Kina	1951.
				itd.	

68, 69, 75, 85-88)⁴³.

Tadašnja Zadruga hrvatskih stomatologa, u ono doba jedna od prvih organiziranih stručno-znanstvenih stomatoloških udruga u Europi i u svijetu, preteča je današnjega Hrvatskoga stomatološkog društva Hrvatskoga liječničkog zbora. U pripremi Osnivačke skupštine i budućega djelovanja, utemeljitelji su odredili zadaću i osnovne okvire ponašanja te djelovanja Zadruga i njezinih članova, te su ih na skupštini i prihvatili. Budući, zadatci te sve okolnosti djelovanja navedeni su u Pravilima, objavljenim istodobno s osnutkom Zadruga (*Slike 16 i 17*). Imajući u vidu statute te pravilnike drugih liječničkih društava, zadatci i ciljevi ovih Pravila slični su, ili se uglavnom podudaraju s njima, a odnose se na poboljšanje zdravstvenih uvjeta, razvijanje medicinske znanosti i prakse, vlastita stručnoga nazivlja, zaštite staleških interesa i slično (31, 58, 85, 87, 89)⁴⁴.

43 Kaić 1968, Njemirovskij 1969, Kallay 1973, Fatović-Ferenčić 1998. Razpravne vijesti. Glavna godišnja skupština Sбора liječnika kraljevina Hrvatske i Slavonije 22.1.1904. Liječnički vjesnik 1904; 26(2): 62-68.

Sastanak hrvatskih stomatologa u Zagrebu dne 20. prosinca 1903. Liječnički vjesnik 1904;26(1): 26-35

Sastanak hrvatskih stomatologa u Zagrebu dne 20. prosinca 1903. Liječnički vjesnik 1904;26(2): 79-81

Sitne vijesti. Zadruga hrvatskih stomatologa. Liječnički vjesnik 1904;26(1): 45

HR-DAZG-282/04. Sudbeni stol Trgovačkog suda. Hrvatska stomatološka zadruga. Sbirka br. 6. Sign. 1516

44 Grmek 1970, Belicza 1978. Sastanak hrvatskih stomatologa u Zagrebu dne 20. prosinca 1903. Liječnički vjesnik 1904;26(1): 26-35

TABLICA 5.

Nazivi Društva i Zbora od 1903. godine do danas, te razdoblje djelovanja

NAZIVI DRUŠTVA I ZBORA OD OSNUTKA DO DANAS	RAZDOBLJE DJELOVANJA
• Zadruga hrvatskih stomatologa	1903. – 1916.
Sbor liječnikâ kraljevinâ Hrvatske i Slavonije	1874. – 1906.
Sbor liječnikâ kraljevinâ Hrvatske i Slavonije	1906. – 1908.
Zbor liječnikâ kraljevinâ Hrvatske i Slavonije	1908. – 1920.
• Sekcija zubnih liječnika	1919. – 1929.
Zbor liječnikâ kraljevinâ Hrvatske i Slavonije	1908. – 1920.
Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja	1920. – 1939.
• Društvo stomatologa Savske banovine	1929. – 1939.
Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja	1920. – 1939.
• Hrvatsko stomatološko društvo	1939. – 1941.
Hrvatski liječnički zbor	1939. – 1945.
• Stomatološka sekcija	1946. – 1991.
Zbor liječnika Hrvatske	1945. – 1991.
• Hrvatsko stomatološko društvo	1991. – danas
Hrvatski liječnički zbor	1991. – danas

Program rada novoosnovane Zadruge bio je posvećen trajnoj brizi za razvijanje svijesti pučanstva o oralnome zdravlju, posebice osnivanju školskih zubnih ambulanti. Članovi su se skrbili za socijalno zbrinjavanje stanovništva te pružali pomoć i besplatnu njegu zuba učenicima. Zadruga je bila vrlo agilna u stručnim aktivnostima i održavanju sastanaka te u popularizaciji oralnoga zdravlja. Raspravljalo se o različitim temama, a usko se surađivalo i s Upravom Zbora. Potrebno je istaknuti pionirsku ulogu tadašnjih pojedinaca i Zadruge u preventivnoj stomatologiji, a udruga je stručnom i znanstvenom aktivnošću svojih članova postupno uvelike utjecala i na kasniji razvoj stomatološke struke i stručnih te znanstveno-nastavnih institucija u Hrvatskoj (68, 69, 87, 90-92)⁴⁵.

Sitne vesti. Zadruga hrvatskih stomatologa. Liječnički vjesnik 1904;26(1): 45
 Pravila Zadruge hrvatskih stomatologa. Zagreb: Tiskara Mile Maravića, 1903

45 Kaić 1968, 2005; Njemirovskij 1969. Sitne vesti. Zadruga hrvatskih stomatologa. Liječnički vjesnik 1904;26(1): 45

Glavna skupština Zadruge hrvatskih stomatologa u Zagrebu 19. 1. 1905. Liječnički vjesnik 1905;27(4): 144-146

Zadruga hrvatskih stomatologa u Zagrebu. II. Glavna skupština od 1. 4. 1906. Liječnički vje-

TABLICA 6.
Predsjednici i tajnici Društva te trajanje mandata

PREDSJEDNICI I TAJNICI DRUŠTVA	TRAJANJE MANDATA
Dr. Eugen Rado (dr. Žiga Hercog)	1903. – ?
Dr. Žiga Herzog (dr. Ante Pavelić)	? – 1916.
Dr. Ante Pavelić (dr. Gjuro Jellinek)	1919. – 1922.
Dr. Josip H. Fuchs (dr. Juraj Bocak st.)	1922. – 1929.
Prof. dr. Eduard Radošević (dr. Viktor Golubić)	1929. – 1933.
Dr. Juraj Bocak st. (dr. Miroslav Pandaković, dr. Oskar Štern)	1933. – 1934.
Dr. Herman Njemirovskij (dr. Artur Ledecki, dr. Živko Bolf, dr. Ivo Vinski)	1934. – 1937.
Dr. Žiga Herzog (dr. Ivo Vinski)	1937. – 1939.
Doc. dr. Ivo Čupar (dr. Ivo Karlović)	1939. – 1941.
Prof. dr. Ivo Čupar (dr. Đuro Virag)	1946. – 1949.
Dr. Juraj Bocak st. (dr. Đuro Virag)	1949. – 1958.
Dr. Đuro Virag (dr. Vladimir Lapter, doc. dr. Zdenko Njemirovski)	1958. – 1962.
Prof. dr. sc. Zdenko Njemirovskij (dr. Stjepan Dvojković, dr. Dinko Blažić)	1962. – 1967.
Prof. dr. sc. Vladimir Lapter (dr. Dinko Blažić, dr. Zvonimir Kaić)	1967. – 1970.
Dr. Nada Hanžeković (dr. Zvonimir Kaić)	1970. – 1972.
Prof. dr. sc. Milutin Dobrenić (dr. Zvonimir Kaić)	1972. – 1974.
Prof. dr. sc. Ivo Miše (dr. Ivica Krmpotić)	1974. – 1977.
Prof. dr. sc. Vladimir Amšel (dr. Ivica Krmpotić, dr. Stanko Vukovojac)	1977. – 1986.
Prof. dr. sc. Ana Cekić-Arambašin (dr. Vesna Barac-Furtinger)	1986. – 1992.
Prof. dr. sc. Vjekoslav Jerolimov (dr. Vesna Barac-Furtinger)	1992. – 1998.
Prof. dr. sc. Goran Knežević (dr. Siniša Varga)	1998. – 2007.
Akademik. Vjekoslav Jerolimov (dr. Vesna Barac-Furtinger)	2007. – 2015.
Prof. dr.sc. Hrvoje Jurić (dr. Vesna Barac-Furtinger)	2015. – 2019.

Imajući u vidu dostupne podatke o početcima i redosljedu osnivanja stručnih sekcija u Hrvatskom liječničkom zboru, treba istaknuti da su se tadašnje sekcije, odnosno današnja društva, počela osnivati još od 1911. godine. Tako se, kao

prve, osnivaju Sekcija za internu medicinu i Sekcija za kirurgiju 1911. godine, a od 1920. godine postupno i druge sekcije iz specijalističkih i subspecijalističkih medicinskih grana. Stomatološka sekcija Zbora počela je s radom već potkraj 1919. godine. Prema nama poznatim podacima, Zadruga hrvatskih stomatologa bila je prva organizirana specijalistička, stručna liječnička udruga utemeljena još 1903. godine koju su osnovali članovi tadašnjega *Sbora liječnika kraljevinâ Hrvatske i Slavonije*, dakle osam godina prije navedenih sekcija Zbora iz 1911. godine. Radi ilustracije o dinamici rasta broja sekcija, poslije nazvanih društvima, navodimo da je 1974. godine u sastavu tadašnjega Zbora liječnika Hrvatske djelovala 51 stručna sekcija (današnja društva), 1999. bilo je već 100 društava, a današnji Hrvatski liječnički zbor ima čak 141 stručno medicinsko i stomatološko, specijalističko ili subspecijalističko društvo (27, 44, 57, 67, 69, 85, 86, 93-96)⁴⁶.

No, kada govorimo o povijesnome ustroju Hrvatskoga liječničkog zbora valja istaknuti da je Zadruga bila organizirana i registrirana izvan Zbora, i to kao poslovna udruga, iako su svi njezini članovi tada bili i članovi Zbora, te su u njemu bili vrlo aktivni i o aktivnostima Zadruge izvještavali u *Liječničkom vjesniku*. Naime, odluka o osnivanju specijalističkih sekcija u Zboru donesena je tek 1911. godine. O budućoj duhovnoj i stručnoj pripadnosti *Sboru liječnika kraljevinâ Hrvatske i Slavonije* članova tek osnovane Zadruge govori znakovita rečenica koja je tada, odmah nakon osnutka Zadruge, napisana u tzv. Sitnim vijestima u *Liječničkom vjesniku*:.....*da javna predavanja i popularne publikacije ne će toliko zaokupiti sile naših zubara, a da ne bi mogli raditi i u Sboru, gdje su se njihova predavanja uvijek zanimanjem pratila. Isto tako očekujemo da ih ne će od Sbora otudjiti, što se objave Zadruge imadu oglašavati u službenom listu Kraljevske hrvatske vlade, a ne u organu Sbora liječnika.....(87)*⁴⁷.

Stoga je Zadruga bila registrirana mimo Zbora kao poslovna udruga građana, između ostaloga i zbog proizvodnje i plasmana preparata za održavanje oralne higijene, odnosno oralnoga zdravlja. Iako su imali namjeru sami proizvoditi pre-

46 Njemirovskij 1969, Kallay 1973, Keros 1974, Belicza 2004. Anonimno. Josip Hafner (nekrolog). *Liječnički vjesnik* 1908; 30(9): 295

Sastanak hrvatskih stomatologa u Zagrebu dne 20. prosinca 1903. *Liječnički vjesnik* 1904;26(1): 26-35

Sastanak hrvatskih stomatologa u Zagrebu dne 20. prosinca 1903. *Liječnički vjesnik* 1904;26(2): 79-81

Deseta mjesečna skupština Zbora liječnika Hrvatske i Slavonije od 25. 11. 1910. Prijedlog za Zbor glede osnutka sekcija. *Liječnički vjesnik* 1911;33(1): 18-19

Sitne vijesti. Pozdrav zubarima. *Liječnički vjesnik* 1920;42(11): 614

Hrvatsko stomatološko društvo Hrvatskog liječničkog društva. Dostupno na: <http://www.hsd-cds.hr>

Stručna društva Hrvatskoga liječničkog zbora. Dostupno na: http://www.hlz.hr.stručna_društva

47 Sitne vijesti. Zadruga hrvatskih stomatologa. *Liječnički vjesnik* 1904;26(1): 45

parate za oralnu higijenu, to im nije bilo dopušteno. Naime, prema tadašnjim propisima takvu djelatnost liječnici nisu smjeli obavljati, već jedino ljekarnici, pa su taj posao uskoro povjerali ljekarniku Hinku Brodjovinu iz Zagreba, vlasniku ljekarne *K Zrinjskomu* na Zrinjevcu br. 20. Dio sredstava od prodanih preparata davali su ravnateljima škola u svrhu popularizacije i zaštite oralnoga zdravlja školske djece, posebno one socijalno ugrožene, što je bila jedna od glavnih svrha djelatnosti Zadruga.

Dakle, povijest današnjega Hrvatskoga stomatološkog društva HLZ-a počela je osnutkom Zadruga hrvatskih stomatologa 1903. godine, kao prve udruge liječnika-specijalista za bolesti usta i zuba, članova tadašnjega *Sbora*. Treba još jednom ponoviti da su se prvi liječnici koji su se dijelom ili u cijelosti opredijelili za stomatološku struku, u Zbor počeli učlanjivati već od 1879. godine, dakle samo pet godina nakon njegovog osnutka (27, 66, 68, 69, 85, 86, 84, 88, 97)⁴⁸.

Radi razumijevanja tadašnjega međunarodnog okružja u stomatologiji, treba reći da je Zadruga bila osnovana samo tri godine nakon utemeljenja današnje svjetske krovne organizacije dentalne medicine – *Fédération Dentaire Internationale* (FDI), osnovane 1900., koja se danas zove *FDI World Dental Federation*. Svakako valja istaknuti da se Zadruga hrvatskih stomatologa, preteča današnjega Hrvatskoga stomatološkog društva HLZ-a, ubraja među deset najstarijih nacionalnih stomatoloških društava u svijetu (*Tablica 4*). Samo je osam društava s triju kontinenata starije od Hrvatskoga stomatološkog društva (2, 4, 97, 98, 99)⁴⁹.

PREOBRAZBA OD ZADRUGE DO DANAŠNJEGA DRUŠTVA

U svojoj dugogodišnjoj povijesti – od Zadruga hrvatskih stomatologa do današnjega Hrvatskoga stomatološkog društva HLZ-a, najviša stomatološka stručno-znanstvena udruga u Hrvatskoj nekoliko je puta mijenjala ime, u skladu s političkim okolnostima i promjenama ustroja te naziva svoje krovne udruge, današnjega Hrvatskoga liječničkog zbora (*Tablica 5*). Isto tako, postupno se povećavao i broj članova Hrvatskoga stomatološkog društva HLZ-a, pa se ono danas,

48 Kaić 1968, Njemirovskij 1969, Kallay 1973, Lapter 1984, Jerolimov 2012. Imenik članova Sbornice liječnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za god. 1903. Liječnički vjesnik 1904; 26(1): 1-16 (II. prilog k br.1)

Anonimno. Josip Hafner (nekrolog). Liječnički vjesnik 1908; 30(9): 295

Sastanak hrvatskih stomatologa u Zagrebu dne 20. prosinca 1903. Liječnički vjesnik 1904; 26(1): 26-35

Sastanak hrvatskih stomatologa u Zagrebu dne 20. prosinca 1903. Liječnički vjesnik 1904; 26(2): 79-81

HR-DAZG-282/04. Sudbeni stol Trgovačkog suda. Hrvatska stomatološka zadruga. Sbirka br. 6. Sign. 1516

49 Kallay 1938, Čupar 1970, Gavrilović 1980, Jerolimov 2012. Stomatološka društva u svijetu. Dostupno na: http://www.en.wikipedia.org/wiki/List_of_dental_organizations

sa svojih približno 800 članova, svrstava u nekoliko najbrojnijih od današnjega 141 društva Hrvatskoga liječničkog zbora, koji ukupno ima oko 11.000 članova.

Bez obzira na minimalni vremenski zastoj u funkcioniranju udruge u doba dvaju svjetskih ratova, iako su se i tada pojedini njezini članovi neformalno sastajali, a poneki i sudjelovali u aktivnostima Zbora, smatra se da su hrvatski stomatolozi organizirani i vrlo aktivni već 113 godina bez prekida. Pri tomu je važno naglasiti ulogu istaknutih pojedinaca, predsjednika Društva i njihovih najbližih suradnika tijekom 113 godina njegove povijesti (*Tablica 6*). Od dugogodišnjih postignuća Društva valja navesti niz vrijednih aktivnosti, kao što su organizacija stručno-znanstvenih skupova, uređivanje znanstveno-stručnih časopisa, organiziranje i sudjelovanje u međunarodnim aktivnostima, te njegovu ulogu u osnivanju znanstveno-nastavnih i kliničkih institucija te specijalizacija u stomatologiji, kao i kreiranju mnogih važnih događaja u hrvatskoj biomedicini. No, Društvo je također imalo vrlo važnu, često odlučujuću ulogu u rješavanju niza pitanja i zadaća od širega društvenog značenja i opće koristi. Opisivanje svih tih aktivnosti prelazi okvire svrhe ovoga teksta, a već su dijelom opisane ranije, te će biti dopunjene i objavljene naknadno (100)⁵⁰.

ZAKLJUČAK

Organizirana stomatologija u Hrvatskoj začeta je prije stotinu i trinaest godina – 20. prosinca 1903., osnutkom Hrvatske stomatološke zadruge, najčešće nazivane Zadrugom hrvatskih stomatologa, preteče današnjega Hrvatskog stomatološkog društva Hrvatskog liječničkog zbora. Hrvatsko stomatološko društvo HLZ-a ubraja se među deset najstarijih nacionalnih stomatoloških društava u svijetu. Tijekom povijesti ono je mijenjalo svoje ime nekoliko puta, ovisno o povijesnim, političkim i drugim okolnostima izvan Hrvatskoga liječničkog zbora i unutar toga tijela.

Od osnutka je Društvo uvijek bilo tijesno i vrlo uspješno povezano s Hrvatskim liječničkim zborom, svojom krovnom institucijom, danas starom 142 godine. Kao stručno liječničko društvo članova Hrvatskoga liječničkog zbora, najstarije je u Hrvatskoj, iako je kao Zadruga u početku bilo registrirano izvan Zbora. Aktivnost Hrvatskoga stomatološkog društva HLZ-a bila je kontinuirana, iznimno uspješna i kompleksna te svakako odlučujuća kod nastanka stručnog, publicističkog, znanstvenog, nastavnog i staleškog rada te razvoja hrvatske stomatologije. Društvo je bilo također pokretač nastanka i djelovanja stomatoloških znanstveno-nastavnih, specijalističkih i staleških institucija u Hrvatskoj, te bogate međunarodne povezanosti od samog početka njegova postojanja.

50 Jerolimov 2013

IZVORI I LITERATURA

ARHIVSKI IZVORI

1. HR-DAZD-386. Zbirka tiskovina / Stampata. Kutija 44, br. 144. Oznanjenja C.K. za Dalmaciju o ograničenju liječenja zubi. 31. prosinca 1945. godine Zadar (jezik talijanski).
2. HR-DAZG-4. GPZ – Zapisnici sjednica PRS – 9359/1865. Opći spisi.
3. HR-DAZG-282/04. Sudbeni stol Trgovačkog suda. Hrvatska stomatološka zadruga. Sbirka br. 6. Sign. 1516

LITERATURA

1. Andrieu, Edmond. 2016. Dostupno na: http://data.bnf.fr/13007985/edmond_andrieu/. Pristupljeno: 21. svibnja 2016.
2. Anonimno. 1908. Josip Hafner (nekrolog). *Liječnički vjesnik* 30(9): 295
3. Bauer, Geza. 2016. Dostupno na: <http://www.mso.hr/essekiana/katalog.php?page=31>. Pristupljeno: 7. lipnja 2016.
4. Belicza, B. 1978. Liječnička udruženja i razvoj medicinske periodike s posebnim osvrtom na „Liječnički vjesnik“ glasilo Zbora liječnika Hrvatske (1877.-1977.). *Saopćenja, PLIVA*
5. Belicza, B., A. Tucak. 2003. Glasnik Društva slavonskih liječnika. Najstariji liječnički časopis. Glasilo liječničke udruge u Hrvatskoj 1877.-1878. *Liječnički vjesnik* 125(7/8), str. 213-222
6. Belicza, B., D. Orlić. 2004. *Hrvatski liječnički zbor. Predsjednici od 1874. do 2004.* Zagreb: Hrvatski liječnički zbor
7. Belicza, B., A. Tucak. 2009. *Društvo slavonskih liječnika – kronologija osnutka, uloga i djelovanje 1874.-1881.* Osijek: Zavod za znanstvenoistraživački rad HAZU
8. Čanak, V. 2012. Dr. Herman Njemirovskij, gradski fizik u Novoj Gradiški početkom 20. vijeka. U: Ostić, J., ur. *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Nova Gradiška.* Nova Gradiška: Tiskara ARCA d.o.o., str. 122-129
9. Čupar, I. 1939. Stomatologija u svjetlu medicine. *Folia stomatologica* 8(3), str. 130-140
10. Čupar, I. 1970. Stomatologija. *Medicinska enciklopedija 6. Sol-Ž.* Zagreb: Jugoslavenski lek-sikografski zavod, str. 132-133
11. Dalmatinsko pokrajinsko školsko vijeće. *Naputak za njegovanje zuba i usta.* Zadar: Dalmatinski namjestništveni zdravstveni odsjek, 1903.
12. Derenčin, J. 1876. Zubi. *Zdravoslovna razprava. Narodni koledar.* Zadar: Matica dalmatinska, str. 105-129
13. Deseta mjesečna skupština Zbora liječnika Hrvatske i Slavonije od 25. 11. 1910. Prijedlog za Zbor glede osnutka sekcija. *Liječnički vjesnik* 1911;33(1): 18-19
14. Dješka, S., Z. Mandić. 1993. Početci stomatologije u Osijeku. *Hrvatski stomatološki vjesnik* 1(1), str. 27-29
15. Dugački, V. 1983. Bauer, Geza. *Hrvatski biografski leksikon, sv. 1, A-Bi.* Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, str. 542
16. Dugački, V. 1998. Gjurkovečki, Viktor. *Hrvatski biografski leksikon, sv. 4, E-Gm.* Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, str. 713
17. Dugački, V. 2002. Hafner, Josip. *Hrvatski biografski leksikon, sv. 5, Gn-H.* Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, str. 388
18. Dugački, V. 2006. Medicinska nastava u Zagrebu prije otvorenja Medicinskog fakulteta. *Acta medico-historica Adriatica* 4(1), str. 111-120
19. Dürriegl, M.A., S. Fatović-Ferenčić. 2009. Hrvatske ljekaruše između medicine, vjere i književnosti. U: Pećina, M., S. Fatović-Ferenčić, ur. *Karlobaške ljekaruše. Rasprave i građa za povijest znanosti, knjiga 9.* Zagreb: HAZU.

20. Fatović-Ferenčić, S., M.A. Dürriegl. 1997. *Za zubi pomoć* – odontološki tekstovi u hrvatskogla-goljskim rukopisima. *Acta Stomatologica Croatica* 31(3), str. 229-236
21. Fatović-Ferenčić, S., A. Der-Hazarijan Vukić. 1998. Eugen Rado – „Lječnik za zube i usta“ (arhivski izvori). *Acta Stomatologica Croatica* 32(3), str. 475-481
22. Fauchard, Pierre. 2016. Dostupno na: http://www.en.wikipedia.org/wiki/Pierre_Fouchard. Pri-stupljeno: 21. svibnja 2016.
23. Gavrilović, V. 1980. *Uvod u stomatologiju*. Beograd-Zagreb: Medicinska knjiga, str. 218-227
24. Gavrilović, V. 1986. *Istorija stomatologije*. Beograd-Zagreb: Medicinska knjiga, str. 157-166
25. Gjurkovečki, V. 1886. *Zdravoslovje djeteta (II-III)*. Zagreb: Mučnjak i Senftleben
26. Glavna skupština Zadruge hrvatskih stomatologa u Zagrebu 19. 1. 1905. *Liječnički vjesnik* 1905;27(4): 144-146
27. Glesinger, L. 1954. *Medicina u Hrvatskoj od godine 1874. do danas*. U: Grmek, M.D., S. Duj-mušić, ur. *Iz hrvatske medicinske prošlosti. Spomen knjiga HLZ-a*. Zagreb: hrvatski liječnički zbor, str. 64-90
28. Grmek, M.D. 1950. Pregled povijesti zdravstvenih prilika u Zadru. *Liječnički vjesnik* 72(4/5), str. 178-184
29. Grmek, M.D. 1951. Inauguralne disertacije hrvatskih, srpskih i slovenačkih liječnika. *Starine JAZU* 43, str. 97-258
30. Grmek, M.D. 1953. Salerno i Hrvatska. *Liječnički vjesnik* 75(9/10), str. 259-265
31. Grmek, M.D. 1955. *Hrvatska medicinska bibliografija. Dio 1, sv. 1*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
32. Grmek, M.D. 1970. *Hrvatska medicinska bibliografija. Dio 1, sv. 2*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
33. Grmek, M.D., V. Dugački. 1984. *Hrvatska medicinska bibliografija. Dio 1, sv. 3*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
34. Grmek, M.D., A. Budak. 1996. *Uvod u medicinu*. Zagreb: Nakladni zavod Globus
35. Hercog, Ž. 1903. Recenzija knjižice *Zubi i njihova njega* (E. Spitzer). *Liječnički vjesnik* 25, str. 68
36. Hercog, Ž. 1906. Zadruga hrvatskih stomatologa u Zagrebu. *Liječnički vjesnik* 28(5), str. 182-183
37. Herman Kaurić, V. 2009. Koliko je društava djelovalo u Zagrebu za vrijeme Prvog svjetskog rata? *Historijski zbornik* 62(2), str. 427-463
38. Hraste, J. 1972.-1973. Sudbina „prvog zubarskog lječilišta“ u Hrvatskoj. *Acta Stomatologica Croatica* 7(2), str. 96-100
39. Hraste, J. 1978. Povijesni razvoj stomatologije u Istri i Hrvatskom Primorju. *Zbornik radova Naučnog društva za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije. Poreč, 30.9.-2.10.1976*.
40. Hrvatsko stomatološko društvo Hrvatskog liječničkog društva. Dostupno na: <http://www.hsd-cds.hr>. Pristupljeno: 18. svibnja 2016.
41. Imenik članova Sбора liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za god. 1897. *Liječ-nički vjesnik* 1898; 20(1): 1-10 (I. prilog k br.1)
42. Imenik članova Sбора liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za god. 1903. *Liječ-nički vjesnik* 1904; 26(1): 1-16 (II. prilog k br.1)
43. Imenik članova Sбора liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za godinu 1914. *Liječnički vjesnik* 1915; 37(1): 1-18 (II. prilog k br.1)
44. Imenik članova Sбора liečnika kraljevina Hrvatske, Slavonije i Međumurja u Zagrebu za go-dinu 1930. *Liječnički vjesnik* 1931; 53(1): 1-17 (II. prilog k br.1)
45. Imenik članova Sбора liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za god. 1900. *Liječ-nički vjesnik* 1901; 23(1): 1-15 (I. prilog k br.1)
46. Imenik članova Sбора liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu za god. 1904. *Liječ-nički vjesnik* 1905; 27(1): 1-16 (II. prilog k br.1)

47. Izvanredna glavna skupština Sбора liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu od 30.11. 1885. *Liječnički vjesnik* 1885; 7(9): 166
48. Jerolimov, V. 2005. Josip Juraj Strossmayer i Zagrebačko sveučilište. U: Šanjek, F., ur. *Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog skupa o J.J. Strossmayeru*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. 223-238
49. Jerolimov, V. 2012. Povezanost Hrvatskog stomatološkog društva i Stomatološkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu tijekom povijesti. *Acta Stomatologica Croatica* 46(3), str. 184-194
50. Jerolimov, V. 2013. *Hrvatsko stomatološko društvo od Austro-Ugarske Monarhije do Europske unije*. Zagreb: Hrvatski liječnički zbor – Hrvatsko stomatološko društvo
51. Kaić, Z. 1964. Stomatologija Zagreba u 19. stoljeću. *Medicinar* 15(2), str. 5-12
52. Kaić, Z. 1968. 65 godina Zadruga hrvatskih stomatologa. *Acta Stomatologica Croatica* 3(3), str. 164-168
53. Kaić, Z., M. Čatović. 1974. Stomatološko zdravstveno prosvjeđivanje u kontinentalnom dijelu Hrvatske od druge polovice 18. stoljeća do 1914. godine. *Medicinar* 25(6), str. 487-499
54. Kaić, Z. 2005. Početci strukovnog udruživanja stomatologa u Hrvatskoj. U: Barac Furtinger, V., Z. Blažić Potočki, ur. *Hrvatska stomatološka komora 1995.-2005*. Zagreb: Hrvatska stomatološka komora
55. Kallay, J. 1935. Razno. *Stomatološki glasnik* 4(2), str. 57
56. Kallay, J. 1938. Odnos ASI i FDI. *Voila Stomatologica* 7(4), str. 190-191
57. Kallay, J. 1954. Početci gnatofacijalne kirurgije u Zagrebu. *Liječnički vjesnik* 76(7/8), str. 387-388
58. Kallay, J. 1972. Iz povijesti stomatologije. *Pro medico* 4. Ljubljana: Lek, str. 92-99
59. Kallay, J. 1973. Stomatološka društva u Jugoslaviji i stomatološki kadrovi u Zagrebu u razdoblju od konca 18. stoljeća do 1940. godine. *Acta Historica Medicinae, Pharmaciae, Veterinae* 13(1), str. 53-63
60. Keros, P., ur. 1974. *Zbornik liječnika Hrvatske 1874.-1974*. Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske
61. Knežević, S., A. Laslo. 2011. *Židovski Zagreb*. Zagreb: AGM
62. Kolar-Dimitrijević, M. 2006. Antun Lobmayer, liječnik i medicinski pisac, širitelj zdravstvene kulture u Hrvatskoj. *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice*. Osijek, str. 33-44
63. Kordić, Š. 1967. Prilog poznavanju zubno-zdravstvenih prilika Dubrovnika u prvoj polovici 19. stoljeća. *Acta Historica Medicinae, Pharmaciae, Veterinae* 7, str. 4-21
64. Kordić, Š. 1970. Zubno-liječnička djelatnost dr-a Vojteha Bride, općinskog liječnika na Braču, Pelješcu i Hvaru. *Acta Stomatologica Croatica* 5(3), str. 165-168
65. Kordić, Š. 1979. Od komunalnog brijača autonomnog Splita do školovanog stomatologa. *Sapčćenja, PLIVA* 22, str. 123-132
66. Lapter, V., D. Weber. 1983. Prilog povijesti stomatologije Varaždina. *Varaždinski zbornik* 1181-1981, str. 429-436
67. Lapter, V., V. Jerolimov. 1984. Stomatologija u Hrvatskoj. *Acta Stomatologica Croatica* 18(4), str. 293-299
68. Lobmayer, A. 1884. *Naši zubi. Pouka za svakoga, komu je stalo do zdravlja zubi*. Zagreb: Tiskara Narodnih novina
69. Njemirovskij, Z. 1969. Iz povijesti Stomatološke sekcije Zбора liječnika Hrvatske. *Acta Stomatologica Croatica* 4(2), str. 56-61
70. Pavelić, A. 1907. O zdravstvu. *Liječnički vjesnik* 29(3): prilog k br. 3. Liječničkog vjesnika
71. Pećina, M., S. Fatović-Ferenčić, ur. 2010. *Knjige od likarije. Faksimil i obrada dviju ljekaruša pisanih hrvatskom ćirilicom. Rasprave i građa za povijest znanosti, knjiga 10*. Zagreb: HAZU.
72. Rado, E. 1900. *Zubi – popularna uputa za njegu i čuvanje zubi*. Zagreb: A. Scholz
73. Radović, Z., V. Njemirovskij. 1994. Frano Dabrović – začetnik stomatologije u Dubrovniku. *Hrvatski stomatološki vjesnik* 2, str. 112-115

74. Raguž, S., J. Keros-Naglić. 1999. Povijesni pregled razvoja stomatološke djelatnosti u Dubrovniku. *Acta Stomatologica Croatica* 33(3), str. 373-378
75. Rakovac, L. 1899. *Sbor liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu od g. 1874. do g. 1899.* Zagreb: Nakladom Sбора liječnika
76. Razpravne vijesti. Glavna skupština Sбора liečnika kraljevina Hrvatske i Slavonije u Zagrebu od 27.7.1885. *Liječnički vjesnik* 1885; 7(5): 74
77. Razpravne vijesti. Glavna godišnja skupština Sбора liječnika kraljevina Hrvatske i Slavonije 22.1.1904. *Liječnički vjesnik* 1904; 26(2): 62-68
78. Sastanak hrvatskih stomatologa u Zagrebu dne 20. prosinca 1903. *Liječnički vjesnik* 1904;26(1): 26-35
79. Sastanak hrvatskih stomatologa u Zagrebu dne 20. prosinca 1903. *Liječnički vjesnik* 1904;26(2): 79-81
80. Sirovica, S. 1995. *Iz prošlosti šibenskog zdravstva. VI. Šibenski liječnici (životopisi, bibliografije, prilozi 1883.-1952.).* Šibenik
81. Sitne vijesti. Zadruga hrvatskih stomatologa. *Liječnički vjesnik* 1904;26(1): 45
82. Sitne vijesti. 1920. Pozdrav zubarima. *Liječnički vjesnik* 42(11), str. 614
83. Spitzer, E. 1902. *Zubi i njihova njega.* Varaždin: J.B. Stifler
84. Spitzer, A. 1938. Zbirka zakona. *Folia Stomatologica* 7(3), str. 89-153
85. Stomatološka društva u svijetu. Dostupno na: http://www.en.wikipedia.org/wiki/List_of_dental_organizations. Pristupljeno: 18. svibnja 2016
86. Stručna društva Hrvatskoga liječničkog zbora. Dostupno na: http://www.hlz.hr.stručna_društva. Pristupljeno: 18. svibnja 2016.
87. Szabo, G. 1941. *Knjiga o starom Zagrebu.* Zagreb: Izdanje knjižare Vasić i Horvat, str. 195
88. Škrinjarčić, I. 2012. Klinička stomatološka djelatnost i studij stomatologije u Hrvatskoj. *Acta stomatologica Croatica* 30(1-2), str. 93-106
89. Šušnić-Fliker, Z. 1992. Ljekaruše kao izvor za proučavanje etnofarmacije u Hrvatskoj – dosadašnji rezultati i suvremene mogućnosti istraživanja. U: Padovan, I., B. Beliczka, ur. *Rasprave i građa za povijest znanosti, knjiga 7.* Zagreb: HAZU, Razred za medicinske znanosti, str. 305-312
90. Van Swieten, Gerard. 2016. Dostupno na: http://www.en.wikipedia.org/wiki/Gerard_van_Swieten. Pristupljeno: 21. svibnja 2016.
91. Visković, R., B. Domanovac. 1978. Kratki osvrt na povijest stomatologije u Zadru. *Medica Jadertina* 3-4, str. 259-264
92. Visković, R., M. Radoš, S. Jelača. 1989. Zdravoslovna razprava „Zubi“ dr. Josipa Derenčina iz 1876. *Medica Jadertina* 19(3/4), str. 165-169
93. Visković, R., S. Jelača, M. Radoš. 1990. Život i djelo dr. Mihovila-Mika Milkovića. *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinarie* 30(1-2), str. 93-106
94. Visković, R., I. Visković. 1993. Povijest stomatologije Zadra do današnjih dana. *Hrvatski stomatološki vjesnik* 3, str. 111-114
95. Vučak, I. 2004. Josip Derenčin (Rijeka 19.03.1847-Križevci, 23.01.1904). *Liječničke novine* 31 (srpanj), str. 53-55
96. Vučak, I. 2013. Dr. Antun Šutina. *Liječničke novine* 117 (ožujak), str. 58-61
97. Zadruga hrvatskih stomatologa u Zagrebu. II. Glavna skupština od 1. 4. 1906. *Liječnički vjesnik* 1906;28(5): 182-183

*Logotip Hrvatskoga liječničkog zbora i povijesna memorija zapadne strane
Trga bana Jelačića (MGZ fot. 1716).*